

Mariusz Zajączkowski

(the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland)
<https://orcid.org/0000-0002-3964-8109>
 E-mail: m.zajaczkowski@isppan.waw.pl

Terror rewolucyjny i represje komunistyczne w Jugosławii w latach 1941–1946. Zarys problematyki

Revolutionary Terror and Communist Repressions in Yugoslavia in 1941–1946. Outline of the Problem

ABSTRACT

This article is a scientific study of an issue that is rather little known to the Polish reader. The communist terror and repression in Yugoslavia during World War II were used by Tito's partisans and later by soldiers and functionaries of the security apparatus of the communist Yugoslav state. In the years 1941–1946 the victims of communist terror were tens of thousands of political and class opponents of the KPJ, actual or merely alleged collaborators of the occupiers, as well as representatives of national minorities. The events

PUBLICATION INFO			
		 UMCS <small>UNIWERSYTET PAŃSTWA CIOŁKOWSKIEGO</small>	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Mariusz Zajączkowski, the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, 18/20 Polna Street, Warszawa 00-625, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Project of the National Science Centre in Poland, Opus 4, funds allocated pursuant to the decision nr UMO-2012/07/B/HS3/03353 pt. Inżynieria społeczna. Projekty kształtowania państw narodowych i ich obraz w historiografii i pamięci historycznej: Chorwacja, Niemcy, Polska i Ukraina w XX wieku			
SUBMITTED: 2017.05.29	ACCEPTED: 2021.11.26	PUBLISHED ONLINE: 2022.06.30	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
			

described in the article created an extremely complex picture of the reality of the years of war and the first year of communist rule in Yugoslavia, which included: collaboration, ethnic cleansing, communist revolution, civil war and the beginnings of the communist order. The presented article is based on the available literature on the subject: Yugoslav literature, including emigration literature, as well as scientific studies published after 1991 in Croatia, Serbia and Bosnia and Herzegovina. They have been supplemented with selected items from Western and Polish literature on the subject.

Key words: Yugoslavia 1941–1946, communist terror and repression, Tito's partisans, Chetniks, Ustashe, collaboration, ethnic cleansing, communist revolution, civil war

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł jest naukowym opracowaniem zagadnienia raczej mało znanego polskiemu czytelnikowi. Komunistyczny terror i represje w Jugosławii w czasie II wojny światowej były stosowane przez partyzantkę Josipa Broza Tity, a później żołnierzy i funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa komunistycznego państwa jugosłowiańskiego. Jego ofiarami w latach 1941–1946 były dziesiątki tysięcy politycznych i klasowych przeciwników KPJ, faktyczni lub jedynie rzekomi współpracownicy okupantów, a także przedstawiciele mniejszości narodowych. Opisywane w artykule wydarzenia tworzyły niezwykle złożony obraz rzeczywistości lat wojny i pierwszego roku rządów komunistycznych w Jugosławii, na które składały się: kolaboracja, czystki etniczne, rewolucja komunistyczna, wojna domowa i początki komunistycznego ładu. Prezentowany artykuł powstał w oparciu o dostępną literaturę przedmiotu: jugosłowiańską, w tym emigracyjną, jak również opracowania naukowe wydawane po 1991 r. w Chorwacji, Serbii oraz Bośni i Hercegowinie. Zostały one uzupełnione wybranymi pozycjami z zachodniej i polskiej literatury przedmiotu.

Słowa kluczowe: Jugosławia 1941–1946, terror i represje komunistyczne, partyzantka Josipa Broza Tity, czetnicy, ustasze, kolaboracja, czystki etniczne, rewolucja komunistyczna, wojna domowa

Przedmiotem niniejszego artykułu jest temat jedynie w niewielkim stopniu zbadany i praktycznie nieznan w Polsce¹. Jego celem zaś przybliżenie wspomnianego zagadnienia polskiemu czytelnikowi poprzez ustalenie podstawowych faktów oraz wskazanie najbardziej wiarygodnych szacunków co do liczby i kategorii ofiar poniesionych z rąk partyzantów

¹ Szerzej na ten temat zob. M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy: system władzy w Jugosławii 1943–1991: powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004; T. Stryjek, *Kwestia zbrodni masowych z lat 1941–1945 w polityce pamięci Chorwacji od 1991 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2016, 24, 2; idem, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020; S. Cvetković, *Represija komunističkog režima u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1953. Sa osvrtom na iskustvo Istočne Evrope i Poljske*, w: *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, Bydgoszcz 2014. Zob. także: P. Madajczyk, *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu*, Warszawa 2010; P. Madajczyk et al., *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered*, Warszawa 2017.

i żołnierzy Josipa Broza Tity w czasie II wojny światowej i w pierwszym roku po jej zakończeniu. Podstawę niniejszych rozważań stanowi przede wszystkim dostępna serbska, chorwacka i bośniacka literatura przedmiotu². Jej uzupełnienie stanowią publikacje wydawane na Zachodzie³ oraz polskie przekłady prac badaczy jugosłowiańskich i opracowania polskich uczonych, w tym najbardziej aktualne, poświęcone złożonym zagadnieniom wojny, kolaboracji, walki, rewolucji i ustanowienia władzy komunistycznej w Jugosławii w okresie 1941–1945⁴.

Za klamry czasowe spinające niniejsze rozważania przyjąłem agresję państw Osi na Jugosławię w kwietniu 1941 r. oraz zaktywizowanie się

² Z ważniejszych opracowań zob. np. R. Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; idem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb–Sarajevo 2016; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980; N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, Beograd 1982; B. Kočvić, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985 (Sarajevo 1990); V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb 1989; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006; S. Cvetković, *Između srpa i cekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006; V. Geiger, *Brojčani pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u drugome svjetskom ratu i poraću*, w: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj. Zbronič radova*, red. R. Horvat, Zagreb 2012; idem, *Žrtve i mučenici Drugoga svjetskog rata i poraću u Hrvatskoj*, w: *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine. Zbronič radova*, red. M. Bogović, Zagreb 2013; M. Akmadža, *Primjena represivnoga sustava prema Katoličkoj crkvi*, w: *Hrvatski*; K. Nikolić, *Mač revolucije. OZNA u Jugoslaviji 1944–1946*, Beograd 2014; M. Radanović, *Kazna i zločin: Sange kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Beograd 2015.

³ Zob. np. J. Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford 1975 (chorwackie wyd. *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979); idem, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2002 (chorwackie wyd. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010); S.P. Ramet, *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder 1996; M. Portmann, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, „Volksfeinden“ und „Verrätern“ in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach*, Magisterarbeit, Wien 2002; T. Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–1942*, Uppsala 2005; S.K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, London 2008 (serbskie wyd. *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svjetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009).

⁴ Zob. np. V. Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1962 (polskie wyd. *Wojna i rewolucja narodów Jugosławii 1941–1945*, Warszawa 1967); E. Duraczyński, J.J. Terej, *Europa podziemna 1939–1945*, Warszawa 1974; W. Biegański, M. Juchniewicz, S. Okęcki, *Polacy w ruchu oporu narodów Europy 1939–1945*, Warszawa 1977; M.J. Zacharias, *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wrocław 1985; W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław, 1985; C. Leżeński, I. Marinković, *Przez trzy granice. Polacy i Jugosłowianie na szlakach wojny i pokoju*, Warszawa 1986; H. Kuberski, *Powstanie Niepodległego Państwa Chorwackiego (kwiecień – sierpień 1941)*, „Dzieje Najnowsze” 2012, 44, 1; D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina: determinanty dziejów pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją Muzułmanów*, Częstochowa 2016.

w lecie tego roku na jej terytorium, po napadzie III Rzeszy i jej sojuszników na ZSRR, komunistycznego ruchu oporu z jednej strony, z drugiej zaś ujęcie w marcu 1946 r. przez jugosłowiańskie służby specjalne generała Dragoljuba (Draže) Mihailovicia, przywódcy serbskich monarchistów/ravnogorskich czetników (*četnici*), będących do maja 1945 r. w istocie najpoważniejszym przeciwnikiem komunistów w wojnie domowej w Jugosławii.

KONTEKSTY SPOŁECZNO-POLITYCZNY I NARODOWOŚCIOWY
POWSTANIA ORAZ ROZWOJU RUCHU NARODOWOWYZWOLEŃCZEGO
(NARODNOOSLOBODLIAČKI POKRET, NOP) W JUGOSŁAWII W LATACH
1941–1945

W artykule skupiłem się głównie na wydarzeniach, które rozgrywały się na obszarze Serbii⁵ oraz Bośni i Hercegowiny [dalej: BiH]. Wspomniane terytoria okupowanej Jugosławii wybrałem dlatego, że Serbia była bastionem czetników, którzy – jak wspomniałem – jako wróg wewnętrzny, niezależnie od sił okupantów (niemieckiego, włoskiego, węgierskiego i bułgarskiego), stanowili główne zagrożenie dla komunistów jugosłowiańskich przez cały okres wojny i komunistycznej rewolucji. Traktowali oni czetników, nie bez racji, jako najpoważniejszych „konkurentów w wyścigu o władzę sprawowaną w przyszłości, po zakończeniu wojny”⁶. Natomiast Bośnia i Hercegowina ze swoimi warunkami geograficznymi (przeważającą część obszaru BiH zajmują Góry Dynarskie) i demograficznymi, jako istny tygiel narodów i wyznań (prawosławni Serbowie, katolicy Chorwaci oraz słowiańscy muzułmanie – Bośniacy⁷), była jednocześnie główną na okupowanym terytorium Jugosławii areną

⁵ W latach 1941–1945 część Serbii z Belgradem oraz wschodnia część Wojwodiny (Banat) znajdowały się pod niemieckim zarządem wojskowym; Banat miał status specjalny i był administrowany przez lokalną społeczność niemiecką (volksdeutsche). Węgry otrzymały zachodnią część Wojwodiny – Baczkę (obszar między Dunajem i Cisą) i Baranie (obszar między Dunajem a Drawą) zamieszkaną przez liczną mniejszość węgierską. Serbski okręg Pirot i wschodnią część Kosowa-Metohii zagarnęła Bułgaria. Pozostała część Włochy włączyły do kontrolowanej przez nie „Wielkiej Albanii”. Natomiast Kosowska Mitrovica, ze względu na swoje znaczenie strategiczne, została objęta nadzorem niemieckim.

⁶ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 45. Zob. także: R. Hurem, *Kriza*, s. 148.

⁷ Według danych niemieckich w lecie 1941 r. terytorium Niezależnego Państwa Chorwackiego (*Nezavisna Država Hrvatska*, NDH) zamieszkiwało ogółem 6 043 000 ludności, z czego Chorwaci stanowili 3 069 000 (50,78 proc.), Serbowie – 1 847 000 (30,56 proc.), Muzułmanie – 717 000 (11,86 proc.), pozostali – 410 000 (6,80 proc.). Zob. B. Krizman, *Pavelić*, s. 129.

wojny partyzanckiej (od zimy 1941/1942 r.). Szczególną cechą tej wojny była „walka wszystkich z wszystkimi”. Ponadto w BiH dochodziło w tym czasie do konfliktów etnicznych, które przybierały formę czystek, niekiedy lokalnie przechodzących w eksterminację. Masowe zbrodnie popełniały tutaj zarówno chorwackie (ustaszowskie) i bośniackie (muzułmańskie) milicje na prawosławnej ludności serbskiej, jak i oddziały serbskich czetników na bośniackich Muzułmanach i katolickiej ludności chorwackiej. Na porządku dziennym były także wypędzenia i deportacje ludności przeciwnika z obszarów uznanych za własne i mające być homogeniczne pod względem narodowym i wyznaniowym. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że czystki wobec ludności chorwackiej były przeprowadzane przez czetników na znacznie mniejszą skalę i następowały z reguły później niż antyserbskie akcje ustaszy na tym terenie⁸. O złożoności ówczesnej sytuacji na tym terenie świadczy fakt, że jednych i drugich zwalczała partyzantka komunistyczna, która od początku swej działalności zbrojnej stosowała terror rewolucyjny wobec rodzimych wrogów ideologicznych i współpracowników okupantów. Niemniej, jak zauważa Tomasz Stryjek, walka klasowa obliczona na unicestwienie warstw posiadających, która ostatecznie w maju 1945 r. zakończyła się zwycięstwem komunistów i ustanowieniem przez nich władzy w Jugosławii, była również zabarwiona nacjonalizmem, stanowiąc jednocześnie swoisty akt zemsty na miejscowej ludności niesłowiańskiej (Niemcach, Węgrach, Włochach, Albańczykach) „za współpracę jej elit z okupantami i zbudowanie swojej pozycji pod poprzednimi rządami”⁹.

Wystarczy wspomnieć, że na obszarze Niezależnego Państwa Chorwackiego [dalej: NDH] w latach 1941–1945 śmierć poniosło 623 tys. z ogółem 1027 tys. obywateli Jugosławii, z czego 133 tys. w ok. 20 obozach zorganizowanych przez ustaszy, w tym 83 tys. w samym Jasenovacu¹⁰. Największe straty na obszarze NDH ponieśli Serbowie. Zginęło ich 322 tys., z czego 82 tys. w walce jako uczestnicy powstania z 1941 r., partyzanci, w mniejszym stopniu czetnicy; 124 tys. było ofiarami terroru wszystkich stron walczących; 93 tys. to deportowani do obozów lub osadzeni w więzieniach (tylko w obozie w Jasenovacu życie straciło ok. 50 tys. Serbów); 23 tys. zostało pozbawionych życia pod zarzutem kolaboracji z państwami Osi, przeważnie przez partyzantów. Liczba deportowanych i uchodźców serbskiej narodowości z NDH prawdopodobnie przekroczy-

⁸ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 50, 68; M. Stryjek, *Współczesna*, s. 126.

⁹ M. Stryjek, *Współczesna*, s. 190.

¹⁰ Ogólną liczbę więźniów zamordowanych w obozie w Jasenovacu szacuje się na ok. 90–100 tys. Zob. *ibidem*, s. 127.

ła 200 tys. Natomiast szacunki dotyczące ogólnej liczby Serbów zmuszonych do przyjęcia katolicyzmu (konwersji) wahają się od ok. 60 do 240 tys. Na terytorium NDH zginęło także 184 tys. Chorwatów oraz ok. 80 tys. Muzułmanów. Według szacunków niemieckich tylko ofiarą czetników we wschodniej i centralnej Bośni w latach 1941–1943 było 8,4 tys. Chorwatów i 24,4 tys. Muzułmanów. Górny poziom skali zbrodni czetników na ludności chorwackiej i mużulmańskiej w czasie wojny na całym terytorium okupowanym szacuje się na 32 tys. Chorwatów i 33 tys. Muzułmanów. Liczba zaś chorwackich i mużulmańskich cywilów zmuszonych wskutek serbskiego terroru do opuszczenia swoich domostw i ucieczki do miast mogła sięgać ok. 100 tys. Należy również wspomnieć o eksterminacji łącznie kilkudziesięciu tysięcy Żydów i Romów zamieszkujących obszar NDH, którzy w większości zostali zamordowani w latach 1941–1942. Natomiast w rezultacie antyserbskich wystąpień ze strony albańskich formacji paramilitarnych i grup cywilów w Kosowie w latach 1941–1944 zginęło od ok. 5,5 do 10 tys. cywilów. Ocenia się, że w tym czasie przed czystkami albańskimi uciekło z Kosowa od ok. 70 do 200 tys. ludności serbskiej i czarnogórskiej¹¹.

Od końca sierpnia 1941 r. władzę w centralnej części Serbii okupowanej przez Niemcy sprawował kolaboracyjny rząd generała Milana Nedićcia, przedwojennego szefa sztabu generalnego armii królewskiej i byłego ministra wojny. Bliżsi tradycji serbskiej ideologii narodowej zwolennicy generała byli określani jako nedićciowcy (*nedićevci*). Rząd Nedićcia powstał w miejsce funkcjonującego od końca maja 1941 r. Zarządu Komisarzyckiego pod kierownictwem ministra spraw wewnętrznych Jugosławii w latach 1938–1939 Milana Aćimovicia. Jedną z organizacji, z którą generał Nedić utrzymywał dobre kontakty, był faszystujący Jugosłowiański Ruch Narodowy „Zbor” (*Jugoslovenski narodni pokret „Zbor”, JNP „Zbor”*). Na jego czele stał minister sprawiedliwości Jugosławii z 1932 r. Dimitrije Ljotić. Członków ruchu, zwolenników integralnego jugoslawizmu, od nazwiska przywódcy określano terminem ljoticiowcy (*ljotićevci*). W tym czasie Bo-

¹¹ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2013, s. 311–314; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 116, 124–125, 127, 142–143; A. Karbowski, „Za króla i Ojczyznę – Wolność lub śmierć!”. *Generał Dragoljub „Draža” Mihajlović i serbscy Czetnicy w okresie II wojny światowej*, „Glaukopis” 2008, 13/14, s. 152–153; idem, *Albania w czasie II wojny światowej i początkowych latach komunistycznej dyktatury (cz. I od wybuchu wojny do kapitulacji Włoch)*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2012/2013, 7, s. 288–289. Por. S.K. Pavlowitch, *Hitlerov*, s. 50–51, 85; J. Tomasevich, *Rat*, s. 445–446, 456, 811–812. Szerzej na temat konfliktów narodowościowych na terytorium Jugosławii w czasie drugiej wojny światowej zob. także: T. Dulić, *Utopia*; J. Tomasevich, *The Chetniks; Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina. Zbornik radova*, red. J. Mirković, Beograd 2012; P. Madajczyk, *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu*, Warszawa 2010.

śnia i Hercegowina była częścią NDH¹², marionetkowego tworu państwowego, jaki za zgodą Niemiec i Włoch został proklamowany w kwietniu 1941 r. przez chorwackich faszystów – ustaszy (*ustaše*), na czele których stał przywódca (*poglavnik*) Ante Pavelić.

Ruch czetnicki nie był jednolity. Jedną z kolaboracyjnych sił zbrojnych w Serbii, obok około dwudziestotysięcznej Serbskiej Straży Państwowej (*Srpska državna straža*, SDS) generała Milana Nedicia oraz niezależnego od niego, podległego bezpośrednio Niemcom, liczącego od 4 do 12 tys. ludzi Serbskiego Korpusu Ochotniczego (*Srpski dobrovoljački korpus*, SDK), powiązanego z Dmitrije Ljoticiem, stworzył również jeden z liderów ruchu czetnickiego w okresie międzywojennym, Kosta Pećanac (Konstantin Milovanović). Liczyła ona kilka tysięcy czetników. Po klęsce Jugosławii Pećanac przystąpił do rozmów z Mihailowiciem na temat zjednoczenia sił, lecz nie osiągnął porozumienia. Nawiązał współpracę z Niemcami i poparł w sierpniu 1941 r. kolaboracyjny rząd generała Nedicia. Zwolennicy Pećanaca rekrutowali się z drobnego mieszczaństwa i chłopstwa. Byli oni jednocześnie serbskimi nacionalistami, antykomunistami i antyklerykałami.

Natomiast czetnicy z ruchu *ravnogorskiego* (*Ravnogorski pokret*) od Dragoljuba Mihailowicia zbuntowali się przeciwko rządowi Nedicia i wycofali się w góry. Ich dowódca był zwolennikiem orientacji prozachodniej. Wyrażał sprzeciw wobec okupantów, ale jako głównego wroga traktował komunistyczną partyzantkę Josipa Broza Tity. Stanowiła ona bowiem przeszkodę w osiągnięciu głównego celu politycznego, jakim dla Mihailowicia była restytucja monarchii w Jugosławii, której władze po przegranej wojnie od końca czerwca 1941 r. przebywały na emigracji w Londynie. Było nim również „ukaranie” katolickich Chorwatów oraz bośniackich i albańskich Muzułmanów, których obarczał odpowiedzialnością za klęskę wojenną i upadek państwa króla Piotra II Karađorđevicia. W styczniu 1942 r. Mihailović awansował do rangi generała. Został wówczas członkiem rządu emigracyjnego Slobodana Jovanowicia, sprawując w nim funkcję ministra ds. wojskowych, którą pełnił do sierpnia 1944 r. Nazwa organizacji czetników Mihailowicia pochodziła od regionu Ravna Gora w Serbii, gdzie po klęsce wojennej w kwietniu 1941 r. schronił się on wraz z grupą oficerów

¹² Prócz Bośni i Hercegowiny w skład NDH wchodziły obszary Chorwacji bez ziem anektowanych przez Włochy (Pomorze Chorwackie, większa część Dalmacji z wyspami na Morzu Śródziemnym) i Węgry (Medimurje) oraz południowo-zachodnie tereny Wojwodiny (Srem). Natomiast z pozostałych obszarów Królestwa Jugosławii Słowenia została podzielona między Włochy i Niemcy, które anektowały jej północną część, Czarnogórę okupowały Włochy, z której niewielką część włączyły do satelickiej Albanii, a Macedonię, z wyjątkiem zachodniej części przyłączonej do kontrolowanej przez Włochy Albanii, otrzymała Bułgaria.

i żołnierzy Królewskiej Armii Jugosławii, a następnie zdołał zorganizować tam ruch oporu. Oddziały będące pod jego rozkazami decyzją rządu emigracyjnego od stycznia 1942 r. używały nazwy Jugosłowiańska Armia/Wojska (Królewskie) w Ojczyźnie/Jugosłowiańskie Wojska Ojczyźniane (*Jugoslovenska vojska u otadžbini*, JVuO). Składały się one głównie z serbskich wieśniaków dowodzonych przez kadrowych oficerów królewskich. Zadanie powierzone przez rząd polegało na skoordynowaniu działań wielu niezależnych od siebie grup zbrojnych. Jednak jego realizacja od samego początku natrafiała na rozliczne trudności. Dlatego zwierzchnictwo Mihailowicia nad miejscowymi dowódcami четників było w gruncie rzeczy jedynie formalne. Ruch четnicki tworzyły bowiem grupy lokalnych bojowników, których siła opierała się przede wszystkim na „więziach rodzinnych, klanowych oraz sieci powiązań w wiejskich społecznościach, a nie formalnym systemie wojskowej hierarchii”. Według danych brytyjskich ruch четnicki w Serbii w 1944 r. zrzeszał ok. 60–70 tys. osób, z czego 10 tys. bojowników kompletnie uzbrojonych i wyposażonych¹³.

Wobec upadku Jugosławii i powstania NDH w kwietniu 1941 r. kierownictwo Komunistycznej Partii Jugosławii (*Komunistička partija Jugoslavije*, dalej: KPJ) przyjęło postawę wyczekującą. Dopiero po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. komuniści jugosłowiańscy zaczęli mówić otwarcie o ustroju federacyjnym po wyzwoleniu kraju spod okupacji. Niemniej korzenie programu federacyjnego dla Jugosławii KPJ sięgały już VII Kongresu Kominternu w Moskwie w 1935 r. Utworzenie zaś dwa lata później wewnątrz KPJ komunistycznych partii narodowych, chorwackiej i słoweńskiej, dowodzi, że komuniści stopniowo wprowadzali go w życie już przed wojną. Po 22 czerwca 1941 r. KPJ odeszła od dotychczasowej strategii zgodnej z doktryną władz Kominternu, która zakładała, że przed wybuchem rewolucji światowej, wskutek konfliktu trwającego od września 1939 r., nastąpi wyczerpanie obu obozów państw „burżuazyjnych” – faszystowskiego i demokratycznego. W nowej sytuacji geopolitycznej za pierwszoplanowe zadanie uznano opór wobec agresji

¹³ Zob. E. Duraczyński, J.J. Terej, *Europa podziemna 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 247; W. Walkiewicz, *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000, s. 115; M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 41–42; L. Benson, *Yugoslavia: a concise history*, 2004 (polskie wyd. *Jugosławia: historia w zarysie*, Kraków 2011), s. 105, 116; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 110–111, 133–161. Szerzej o ruchu четnickim zob. J. Tomasevich, *The Chetniks, passim*; K. Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta: 1941–1945*, Knjiga 1, *Protiv nacizma, fašizma i komunizma*, Beograd 2014, *passim*; K. Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta: 1941–1945*, Knjiga 2, *Srbija pod okupacijom*, Beograd 2014, *passim*. Zob. także: A. Karbowski, „Za króla, *passim*”.

faszystowskiej i wyzwolenie kraju spod okupacji, a dopiero w następnej kolejności przystąpienie do rewolucji komunistycznej¹⁴.

Na tle innych partii komunistycznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej KPJ wyróżniała obecność jej kierownictwa na terytorium Jugosławii w chwili agresji państw Osi, a nie pojawienie się w jej granicach dopiero z nadejściem Armii Czerwonej. Niemniej już od lata 1941 r. KPJ wysuwała na plan pierwszy hasło utworzenia jednolitego frontu walki narodowowyzwoleńczej (*Narodnooslobodilačka borba*, NOB) przeciwko okupantom oraz walki rewolucyjnej przeciwko „piątej kolumnie” (*peta kolone*). Do tej ostatniej kategorii komuniści zaliczali: rodzimych kolaborantów/*quislingowców*, czyli serbskich *nediciowców* i *ljoticiowców*, chorwackich *ustasz* i *domobranów* (*domobranci*)¹⁵, słoweńskich *białogwardzistów* – członków Ochotniczej Milicji Antykomunistycznej/Białej Gwardii (włos. *Milizia Volontaria Anti Comunista*, MVAC/słoweń. *Bela Garda*) generała Leo Rupnika i *domobrańców* (*domobranci*)¹⁶, członków *bośniackich* i *albańskich milicji*, w końcu „wrogów ludu” rozumianych jako zwolennicy zachowania monarchii lub po prostu „kapitalistyczna klika” (serbskich, czarnogórskich i słoweńskich *czetników*). Celem tej walki, obok wyzwolenia kraju i przejścia władzy przez komunistów po zburzeniu dotychczasowego porządku społeczno-politycznego oraz zwycięskim zakończeniu wojny i klęsce państw Osi, miało być również odciążenie wysiłku zbrojnego ZSRR przez jak najszersze działania partyzanckie na Bałkanach. W tym celu KPJ musiała rozbudować własne siły zbrojne. Dlatego 27 czerwca 1941 r. został utworzony Sztab Główny (*Glavni štab*, GŚ) Narodowowyzwoleńczych Oddziałów Partyzanckich Jugosławii (*Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije*, NOPOJ), który pod koniec września tego roku został przemianowany w Sztab Naczelny (*Vrhovni štab*, VŠ) NOPOJ. Na czele obu stał Josip Broz Tito, od stycznia 1939 r. sekretarz generalny Komitetu Centralnego (*Centralni komitet*, CK) KPJ¹⁷. Decyzja o rozpoczęciu walki zbrojnej została podjęta 4 lipca 1941 r. na posiedzeniu Biura Politycznego KC KPJ. Jej podstawową formą miała być wojna partyzancka. Tego dnia kierownictwo KPJ wezwało z Belgradu do wybuchu powsta-

¹⁴ T. Stryjek, *Współczesna*, s. 172–173.

¹⁵ W latach 1941–1944 żołnierze regularnych sił zbrojnych (*Oružane snage*, OS) NDH, *Hrvatsko domobranstvo*, od jesieni 1942 r. *Domobranstvo*. Pod koniec 1944 r. z powodu licznych dezercji do partyzantki Tity doszło do połączenia *domobranów* z regularnymi oddziałami zbrojnymi *ustasz* (*Ustaška vojnica*, UV) i powstania Chorwackich Sił Zbrojnych (*Hrvatske oružane snage*, HOS).

¹⁶ W latach 1943–1945 członkowie słoweńskiej kolaboracyjnej formacji pomocniczej o charakterze policyjno-wojskowym (*Slovensko domobranstvo*).

¹⁷ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 35–37, 42–46, 52.

nia w całej Jugosławii. Powstanie stopniowo obejmowało poszczególne regiony kraju: 7 lipca – Serbię, 13 lipca – Czarnogórę, 22 lipca – Słowenię, 27 lipca – Chorwację¹⁸, Bośnię i Hercegowinę, 11 października – Macedonię¹⁹. Niemniej znacznie wcześniej, bo już w maju i czerwcu 1941 r., spontaniczny i masowy opór wobec terroru chorwackich ustaszy podjęli serbscy chłopcy w Bośni i Hercegowinie. Jak pisali o tych wydarzeniach Waław Felczak i Tadeusz Wasilewski: „Walczyli z sobą prawosławni Serbowie i wspomagający ich Czarnogórcy z jednej strony, a chorwaccy katolicy oraz muzułmanie hercegowińscy i bośniacy z drugiej strony”²⁰.

Wraz z organizacją i rozbudową sił zbrojnych kierowanych przez KPJ, które popularnie określano terminem partyzanci (*partizani*), zmiana ulegała również ich oficjalna nazwa. Od czerwca 1941 do stycznia 1942 r. występowały one jako NOPOJ, następnie do listopada 1942 r. pod nazwą Narodowowyzwoleńcze Partyzanckie i Ochotnicze Wojska Jugosławii (*Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije*, NOP i DVJ), do lutego 1945 r. zaś jako Narodowowyzwoleńcze Wojska Jugosławii (*Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, NOVJ), których pełna nazwa brzmiała Narodowowyzwoleńcze Wojska i Oddziały Partyzanckie Jugosławii (*Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije*, NOV i POJ). W marcu 1945 r. zostały one przemianowane w Armię Jugosłowiańską (*Jugoslovenska armija*, JA). Według historiografii komunistycznej na przełomie 1941/1942 r. w szeregach NOPOJ znajdowało się 80 tys. partyzantów, pod koniec 1942 r. siły NOVJ liczyły prawie 150 tys. bojowników, jesienią 1943 r. ok. 300 tys., natomiast w marcu 1945 r. w JA miało służyć już ok. 800 tys. żołnierzy²¹. Niemniej w lipcu 1943 r. brytyjski wywiad wojskowy wielkość sił NOVJ szacował na ok. 65 tys., natomiast jesienią tego roku Special Operations Executive (SOE) oceniała je już na

¹⁸ Na wieść o wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej z przemysłowego Sisaka do Baniji/Banoviny w środkowej Chorwacji wymaszerował „Pierwszy Sisacki Oddział Partyzancki”. Dowodził nim komunista Vlado Janić Capo, tworzyło go zaś czterdziestu Chorwatów i jedna Serbka. Był to pierwszy komunistyczny/antyfaszystowski oddział zbrojny w Chorwacji i jednocześnie jeden z pierwszych oddziałów partyzantki komunistycznej w okupowanej Europie. W nocy z 22 na 23 VI 1941 r. w Brezovicy koło Sisaka podkomendni V. Janicia Capo wykonali akcję dywersyjną na kolei. Wydarzenie to urosło do rangi symbolu wspólnej walki Serbów i Chorwatów pod przywództwem komunistów przeciwko Niemcom i ustaszom. Należy dodać, że 22 VI w Republice Chorwacji jest obchodzony jako „Dzień walki przeciwko faszyzmowi”. Zob. W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 485–486; D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2000 (polskie wyd. *Historia Chorwacji*, Poznań 2004), s. 427; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 134.

¹⁹ V. Strugar, *Wojna*, s. 39–110; M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 45.

²⁰ W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 485.

²¹ V. Strugar, *Wojna*, s. 87, 127, 221, 341, 381; N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, *op. cit.*, s. 549–550.

180 tys. bojowników. W odróżnieniu od czetników Mihailovicia, którzy infiltrowali administrację i żandarmerię w Serbii pod rządami Nedicia, partyzanci penetrowali struktury cywilne i siły zbrojne NDH²².

Komuniści jugosłowiańscy występowali w obronie społeczności dotkniętych konfliktem etnicznym, niezależnie od narodowości ofiar. Potępiali rozpalanie nienawiści na tle narodowościowym i wyznaniowym, gdyż prowadziło to – w ich ocenie – jedynie do wojny bratobójczej i było na rękę okupantom²³. Ich siły zbrojne miały charakter ponadnarodowy, choć w początkowym okresie „wojny i rewolucji” (1941–1942) trzon partyzantki jugosłowiańskiej stanowili prześladowani przez chorwackich faszystów Serbowie z BiH oraz napadani przez serbskich nacjonalistów bośniaccy Muzułmanie, których część – być może nawet duża – brała wcześniej udział w czystkach antyserbskich²⁴. Z czasem ruch narodowowyzwoleńczy w Jugosławii zyskał poparcie innych narodowości²⁵. Od 1942 r. KPJ wzywała do „braterstwa i jedności” (*bratstva i jedinstva*) w walce przeciwko okupantom i *quislingowcom* wszystkie narody Jugosławii, a szczególnie zwaśnionych Serbów i Chorwatów. Jednocześnie w latach 1941–1945 komuniści sami stosowali terror rewolucyjny wobec

²² M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 57; S.K. Pavlowitch, *A History of the Balkans 1804–1945*, London–New York 1999 (polskie wyd. *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Warszawa 2009), s. 382–383.

²³ V. Strugar, *Wojna*, s. 64.

²⁴ A. Giza, J. Gmitruk, *Tajne raporty z Jugosławii*, Warszawa 2002, s. 107 – Charakter walk partyzanckich w Jugosławii, Londyn, 1 IV 1943 r. Zmiany zachodzące w okresie 1941–1945 w strukturze narodowościowej oddziałów jugosłowiańskiej partyzantki można prześledzić na przykładzie Chorwacji, gdzie z upływem lat zmieniała się w oddziałach wysokość odsetka partyzantów narodowości serbskiej w stosunku do partyzantów narodowości chorwackiej. W latach 1941–1942 większość partyzantów w Chorwacji stanowili Serbowie, odpowiednio 85 proc. w 1941 r. i 75 proc. w 1942 r. wobec 12,5 proc. partyzantów narodowości chorwackiej w 1941 r. i 25 proc. w 1942 r. W latach 1943–1945 w oddziałach NOVJ przeważali już Chorwaci stanowiący odpowiednio 50,5 proc. stanów osobowych w 1943 r., 58,7 proc. w 1944 r. i 61 proc. w 1945 r. w stosunku do malejącej w tym czasie liczby partyzantów narodowości serbskiej, odpowiednio 49,5 proc. w 1943 r., 29 proc. w 1944 r. i 28 proc. w 1945 r. Zob. Z. Radelić, *op. cit.*, s. 35.

²⁵ Według danych pochodzących z końcowego okresu wojny 44 proc. składu osobowego partyzantów, a później żołnierzy armii jugosłowiańskiej stanowili Serbowie, 30 proc. – Chorwaci, 10 proc. – Słowenci, 4–5 proc. – Czarnogórcy, po 2,5 proc. – Macedończycy i bośniaccy Muzułmanie. Pozostałe 6–7 proc. stanowili obcokrajowcy: w największej liczbie Włosi, w dalszej kolejności obywatele ZSRR, Austriacy, Bułgarzy, Węgrzy, Francuzi i Polacy. Zob. N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, *op. cit.*, s. 496; W. Biegański, M. Juchniewicz, S. Okęcki, *op. cit.*, s. 183. Zob. także: S.P. Ramet, *op. cit.* Należy dodać, że w NOVJ kobiety stanowiły znaczny odsetek sięgający 15–20 proc. bojowników. Przez czetników hołdujących tradycji patriarchalnej Serbii kobiety-partyzantki były określane jako „dziwki”. Zob. L. Benson, *Jugosławia*, s. 107.

„obcych klasowo”²⁶ przeciwników politycznych. Od jesieni 1941 r. byli też stroną uczestniczącą w wojnie domowej. Z największym natężeniem prowadzili ją przeciwko serbskim kolaborantom oraz czetnikom Mihailovića, wiernym emigracyjnemu rządowi Królestwa Jugosławii.

Łądowanie aliantów zachodnich na Sycylii i Półwyspie Apenińskim w lecie 1943 r. doprowadziło do kapitulacji Włoch (8 września 1943 r.). W jego następstwie doszło w Jugosławii do wzmocnienia sił NOVJ, które przejęły znaczne ilości sprzętu wojskowego, broni i amunicji od poddających się partyzantom oddziałów armii włoskiej. Skutkowało to również przyspieszeniem rozbudowy sił komunistycznej partyzantki przez napływ do niej nowych ochotników (do końca 1943 r.), w tym m.in. części byłych żołnierzy włoskich. Decydujący wpływ na dalszy bieg wypadków w Jugosławii oraz wzrost znaczenia na arenie międzynarodowej Josipa Broza Tity i jego sił zbrojnych kosztem jugosłowiańskiego rządu emigracyjnego i króla Piotra II miała konferencja „wielkiej trójki” w Teheranie (28 listopada – 1 grudnia 1943 r.). Podczas jej trwania została bowiem podjęta przez aliantów decyzja o zaprzestaniu udzielania wsparcia monarchistom od Mihailovića i jednoczesnym rozpoczęciu dostaw broni dla partyzantów Tity²⁷. Obrady przywódców koalicji antyhitlerowskiej w Teheranie zbiegły się w czasie z II Sesją Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ)²⁸ w bośniackim mieście Jajce (29–30 listopada 1943 r.) i powołaniem wtedy Komitetu Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (*Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije*, NKOJ). W założeniach KPJ miał on pełnić funkcję jedynego legalnego rządu Jugosławii. Pod naciskiem aliantów zachodnich wiosną 1944 r. jugosłowiański rząd emigracyjny w Londynie podał się do dymisji. Natomiast w następstwie decyzji podjętych przez przywódców ZSRR, Wielkiej Brytanii i USA w czasie konferencji jałtańskiej (4–11 lutego 1945 r.) król Piotr II zawarł porozumienie z NKOJ, na mocy którego 7 marca 1945 r. powstał zdominowany przez komunistów tymczasowy rząd Demokratycznej Federacyjnej Jugosławii, od je-

²⁶ Według M.J. Zacharias przywódcy KPJ z Titą na czele „demonstrowali »klasowe« podejście do kwestii narodowościowej. Utożsamiali narody z ludem, a więc »chłoptwem, klasą robotniczą oraz ludową inteligencją«. Wykluczali z nich »bogaczy – kułaków i wyniosłych panów«”. Zob. M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 39.

²⁷ Zob. np. N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, *op. cit.*, s. 487.

²⁸ AVNOJ została powołana 26 XI 1942 r. w Bihaciu jako polityczne przedstawicielstwo NOP. W czerwcu 1943 r. jako członek AVNOJ powstała Krajowa Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Chorwacji (*Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, ZAVNOH). W 1943 r. podobne rady antyfaszystowskie, choć nie zawsze pod podobnymi nazwami, powstały również w Słowenii, Bośni i Hercegowinie, Sandżaku, Czarnogórze i Boce Kotorskiej. Zob. M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 51–53.

sieni 1945 r. Federalnej Ludowej Republiki Jugosławii (*Federativna ljudska republika Jugoslavija*, FLRJ)²⁹.

W WALCE PRZECIWKO „PIĄTEJ KOLUMNIE” I „WROGOM LUDU”. JESIEŃ
1941 – LATO 1944 R. TERROR REWOLUCYJNY: „LEWICOWE ODCHYLENIE” –
DŁUGOFALOWA STRATEGIA WALKI

W latach 1941–1946 na obszarze Jugosławii można wyróżnić co najmniej trzy kluczowe momenty, kiedy fala terroru rewolucyjnego i represji komunistycznych przybierała na sile. Po raz pierwszy nastąpiło to w Serbii w drugiej połowie 1941 r., następnie w BiH i Czarnogórze w pierwszych miesiącach 1942 r. Miało to związek z powstaniem w zachodniej Serbii oraz kryzysem, jaki przechodził NOP po jego upadku i wyparciu partyzantów przez Niemców, serbskich kolaborantów i czetników z tzw. wolnego terytorium partyzanckiego w rejonie miasta Užice („Republika Užicka”)³⁰ do Czarnogóry, Bośni i Wojwodiny (Fruška Gora). Ponadto z oczyszczeniem przez Włochów Czarnogóry z głównych sił partyzanckich, którą zmuszono do przejścia na obszar BiH i dalej w góry Dalmacji³¹. Następnie uwagę zwracają tragiczne wydarzenia w Belgradzie, na obszarze Serbii, Wojwodiny i Chorwacji w okresie od jesieni 1944 do wczesnej wiosny 1945 r., w czasie ich wyzwolania spod okupacji. Doszło wtedy do rozprawy głównie z serbskimi i chorwackimi kolaborantami i przeciwnikami politycznymi. W dużym stopniu ofiarą odwetu partyzantów była także miejscowa ludność niemiecka i węgierska. W końcu największe zbrodnie popełnione na wziętych do niewoli czetnikach oraz członkach chorwackich, słoweńskich i serbskich sił kolaboracyjnych, a także chorwackich, słoweńskich, bośniackich i serbskich cywilach były udziałem żołnierzy JA i funkcjonariuszy służb specjalnych komunistycznej Jugosławii. Doszło do nich wiosną i latem 1945 r. na terytorium Wojwodiny, Bośni i Hercegowiny, Chorwacji i Słowenii. Epilog stanowiły represje wobec przeciwników politycznych, które nastąpiły w pierwszym roku po zwycięstwie komunistów w wojnie domowej i ustanowieniu przez nich nowego ładu w Jugosławii.

²⁹ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 55–57, 65–66; L. Benson, *Jugosławia*, s. 115–119.

³⁰ Na przełomie lutego i marca 1942 r. Niemcy, nediciowcy i czetnicy rozbili izolowane oddziały POJ i DVJ w zachodniej Serbii i ustanowili całkowitą kontrolę nad granicą między Serbią Nedicia a NDH (na rzece Drinie). Jednocześnie czetnicy zaczęli przerzucać z Serbii do wschodniej Bośni własne grupy zbrojne. Zob. R. Hurem, *Kriza*, s. 125.

³¹ A. Giza, J. Gmitruk, *op. cit.*, s. 106–107 – Charakter walk partyzanckich w Jugosławii, Londyn, 1 IV 1943 r.

Już w okresie istnienia tzw. Republiki Užickiej (lato–jesień 1941 r.) rozpoczęła działalność Komisja do Walki przeciwko Piątej Kolumnie (*Komisi-ja za borbu protiv pete kolone*). Do jej kompetencji należały m.in. prowadzenie dochodzeń w stosunku do osób podejrzanych, wykrywanie wrogiej agentury czy organizowanie w terenie własnej siatki wywiadowczej. W dużej mierze tę partyzancką służbę specjalną tworzyli członkowie KPJ i Związku Komunistycznej Młodzieży Jugosławii (*Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ*)³². O skali partyzanckiego terrorku w tym czasie dowiadujemy się m.in. z raportów administracji generała Nedicia, z których wynika, że w drugiej połowie 1941 r. z rąk komunistycznej partyzantki na terenie Serbii straciło życie 827 osób, a 25 uznano za zaginione. Znakomitą większość ofiar mordów stanowili cywile (764 osoby), wśród nich 40 kobiet i 104 przedstawiciele lokalnych władz (burmistrzowie, wójtowie i inni). Pozostałe 63 osoby, ofiary pojedynczych lub zbiorowych mordów popełnionych przez partyzantów, były członkami kolaboracyjnych formacji zbrojnych, przeważnie policjantami i żandarmami. Najwięcej ofiar odnotowano w październiku 1941 r. (237 osób). Wśród nich było 196 cywilów, w tym 16 kobiet i 19 przedstawiciele administracji cywilnej. Ponadto partyzanci zabili w tym czasie 18 żandarmów i policjantów oraz uprowadzili 23 cywilów, których dalszy los nie jest znany. W następnym miesiącu partyzanci pozbawili życia 164 osoby, w tym 2 kobiety, 3 żandarmów i 8 przedstawiciele lokalnych władz³³.

Większość ofiar zginęła w rezultacie jednostkowych zabójstw. W tym czasie miały również miejsce 24 zbiorowe mordy, w których przeważnie zabijano od kilku do kilkunastu osób. Na przykład 31 lipca 1941 r. w miejscowości Gunjaci niedaleko miasteczka Osečiny zabito 7 mężczyzn. Tydzień później, 7 sierpnia, we wsi Bogatić, partyzanci mieli zastrzelić w sumie 12 przedstawiciele lokalnej władzy uznanych za członków „piątej kolumny” (*peta kolona*). Natomiast 1 października w mieście Vrnjačka Banja miał miejsce mord, którego ofiarą było według rozbieżnych szacunków od 15 do 19 osób narodowości serbskiej, niemieckiej (*volksdeutsche*) i rosyjskiej (biali emigranci)³⁴. Rewolucyjny terror w stosunku do osób uznanych za członków „piątej kolumny” lub innych uczestników wojny domowej potwierdzają także źródła samych sprawców. Dla przykładu w świetle jednego z dokumentów partyzanckiej proveniencji członek Pierwszego Sumadijskiego Oddziału Partyzanckiego, dowodzonego przez uczestnika wojny domowej w Hiszpanii i bohatera narodowego Ju-

³² K. Nikolić, *Mač*, s. 14–15.

³³ M. Radanović, *op. cit.*, s. 70.

³⁴ *Ibidem*, s. 70–71.

gosławii Milana Blagojavicia Španaca, w okresie od 1 lipca do 18 października 1941 r. „zlikwidowali” na terenie powiatów Orašac, Oplenac i Kolubara 22 osoby uznane za członków „piątej kolumny”³⁵. Jesienią 1941 r. w mieście Čačak partyzanci zastrzelili 24 osoby, w tym 6 żandarmów i policjantów, 11 cywilów, z czego 5 aktywistów JNP „Zbor” i 2 sympatyków ruchu ravnogorskiego. W tym czasie życie straciło również 5 członków JVuO, 1 czetnik Kosty Pećanca i 1 partyzant. Ponadto w okolicy miasta Čačak w okresie od sierpnia do początku grudnia 1941 r. partyzantka jugosłowiańska zabiła 77 osób, w tym 15 żandarmów i policjantów, 10 ravnogorskich czetników, 12 aktywistów JNP „Zbor” i 2 czetników Kosty Pećanca. Resztę ofiar stanowili cywile, wśród których byli także przedstawiciele administracji cywilnej³⁶. Najbardziej krwawe wypadki miały jednak miejsce 28 i 29 listopada 1941 r. w Užicach, gdzie według rozbieżnych szacunków zabito w sumie od ok. 70 do ponad 100 osób³⁷. Wśród 40 ofiar partyzanckiego terroru zidentyfikowanych przez specjalną komisję powołaną po wyparciu sił Tity z Užic do przeprowadzenia ekshumacji trzech masowych grobów, ustalono, że oprócz mieszkańców miasta pochowano w nich także 20 mieszkańców okolicznych wsi i sąsiednich powiatów, jak również 14 serbskich czetników, policjantów i żandarmów³⁸. W ocenie Milana Radonavicia był to prawdopodobnie największy zbiorowy mord na rodzimych przeciwnikach popełniony przez partyzantkę jugosłowiańską na ziemi serbskiej do końca lata 1944 r.³⁹

Jak wspomniano, na terytorium okupowanej Jugosławii symptomy rewolucyjnego terroru pojawiły się już w drugiej połowie 1941 r. Nie mniej ostrą formę niż wspomniane wypadki w zachodniej Serbii przybrały działania partyzantów na obszarze Bośni i Hercegowiny oraz Czarnogóry w zimie 1941/1942 i wiosną 1942 r.⁴⁰ Wiele o ich charakterze mówiły określenia, którymi do opisu ówczesnych wydarzeń posługiwali się sami komuniści, tj. „sekciarstwo” (*sektašenje*) i „lewicowe odchylenie” (*lijevo skretanje*)⁴¹. Analiza politycznych ocen i postaw Centralnego Komitetu

³⁵ *Ibidem*, s. 72.

³⁶ *Ibidem*, s. 76.

³⁷ *Ibidem*, s. 73–74. Por. S. Cvetković, *Između srpa i cekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006, s. 217.

³⁸ M. Radanović, *op. cit.*, s. 73–74.

³⁹ *Ibidem*, s. 74.

⁴⁰ W czasie wojny 1941–1945 terytorium Bośni i Hercegowiny było podzielone na trzy obszary operacyjne NOP: Hercegowina, Bośniacka Kraina (mieściła się w nim również centralna Bośnia) i wschodnia Bośnia.

⁴¹ Zasadność użycia takiej terminologii wyjaśniał, ilustrując to licznymi przykładami R. Hurem we wspomnianej już pracy z 1972 r. *Krzyza NOP-a u Bosni i Hercegovini*. Wkrótce po ukazaniu się książka R. Hurema wzbudziła wiele kontrowersji w środowisku nauko-

KPJ z grudnia 1941 r. i stycznia 1942 r., pisze Hurem, daje podstawy sądzić, że kierownictwo NOP doszło do wniosku, że dalsza skuteczna walka narodowyzwolenicza w Jugosławii jest możliwa jedynie w ramach „czystej ideowo i ukierunkowanej politycznie rewolucji” pod wyłącznym przywództwem KPJ⁴². Dlatego nastąpiło zaostrzenie kursu wobec Wielkiej Brytanii, króla Piotra II Karađorđevicia i emigracyjnego rządu Królestwa Jugosławii w Londynie z jednej strony, z drugiej zaś na wzór ZSRR i sowieckiego społeczeństwa starano się dążyć do „sowietyzacji całej Hercegowiny”. W tym czasie jako czynnik przyspieszający zwycięstwo KPJ i NOP w Jugosławii był uwydatniany wysiłek zbrojny ACz, po sukcesie kontrofensywy pod Moskwą w zimie 1941/1942 r. Partyzanci w BiH często utożsamiali się z czerwonoarmistami. Obok tradycyjnego w tym czasie pozdrowienia: „Śmierć faszizmowi – wolność ludowi!” (*Smrt fašizmu – Sloboda narodu!*) pojawiły się również inne, np.: „Armia Czerwona jest z nami – zwycięstwo należy do nas!” (*Crvena armija je s nama – pobjeda je naša!*). Wśród bojowników i sympatyzującej z nimi ludności były wtedy popularne pieśni o treściach wymierzonych przeciwko Kościołowi i duchowieństwu prawosławnemu oraz Anglii i królowi Piotrowi⁴³.

„Renesans” powstania pod przywództwem KPJ, po okresie stagnacji przypadającym na późną jesień 1941 r., nastąpił w pierwszych miesiącach 1942 r. Na wiosnę tego roku powstanie osiągnęło pełen rozmach w całej wschodniej Hercegowinie⁴⁴. Polityka kierownictwa NOP na tym terenie sprowadzała się do walki przeciwko „piątej kolumnie” utożsamianej „z walką klasy robotniczej i jej sojuszników przeciwko burżuazji i jej sojusznikom oraz okupantowi”. Wydaje się, że kryteria, na podstawie których dokonywano fizycznej eliminacji rzeczywistych lub jedynie domniemanych członków „piątej kolumny” (*petokolonaši*), miały raczej klasowe niż narodowościowe podłoże⁴⁵. Działalność jednostek NOP i DVJ

wym oraz w kręgach komunistycznych władz. Jej autor spotkał się ostrą krytyką za sposób ujęcia problemu, inny od oficjalnie obowiązującej w Jugosławii narracji o latach „wojny i rewolucji”, co na wiele lat zamroziło w BiH badania naukowe nad tym zagadnieniem, uwzględniające różne perspektywy i tematy. Zob. H. Kamberović, *Najnoviji pogledi na drugi sovjetski rat u Bosni i Hercegovini*, w: *60 godina od završetka drugog sovjetskog rata – kako se sjećati 1945 godine. Zbornik radova*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2006, *passim*.

⁴² R. Hurem, *Kriza*, s. 141.

⁴³ Na przykład jeden z wersów takiej pieśni brzmiał: „Partyzanci, przygotujcie karabiny maszynowe na króla [Piotra II Karađorđevicia – M.Z.] i Anglików” (*Partizani, spremite mitraljeze da čekamo Kralja i Engleze*). Zob. *ibidem*, s. 148.

⁴⁴ Pod koniec kwietnia 1942 r. we wschodniej Hercegowinie operowało 14 terytorialnych i 8 uderzeniowych batalionów w łącznej sile 10 tys. bojowników. Zob. *ibidem*, s. 145–146.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 149.

(1 Brygady Proletariackiej⁴⁶) oraz partyzanckich służb specjalnych na obszarze BiH w pierwszych miesiącach 1942 r. nie sprowadzała się wyłącznie do zwalczania przeciwników walki z okupantem. Przybierała też bardzo radykalną formę. Określana jako „drugi etap” walki NOP zawierający elementy rewolucji proletariackiej (kolektywizacja i walka z religią) była w istocie rozprawą ze zwolennikami szeroko rozumianej „kontrrewolucji”. Widziano w niej bowiem sposób na wyjście z kryzysu czynu powstańczego. Dla kamuflażu właściwego celu „drugiego etapu” walki narodowowyzwoleńczej wróg polityczny był przedstawiany jako członek „piątej kolumny”. W ten sposób dyskredytowano np. czetników Mihailovicia, sprowadzając ich jedynie do roli niemieckich czy włoskich kolaborantów. Do kategorii *petokolonaša* były zaliczane również osoby wywodzące się, w ocenie komunistów, z warstw o wyższym statusie majątkowym: bogate i średnie chłopstwo – „kułacy”; ziemianie, finansjści – „burżuazja” i „kapitaliści”; przedstawiciele dawnych struktur siłowych królewskiej Jugosławii, np. żandarmi. Pojemną definicję wroga wewnętrznego/„wroga ludu” wypełniali także cieszący się szacunkiem lokalnych społeczności duchowni prawosławni, katolicy i muzułmańscy, w końcu osoby niepopierające lub nieutożsamiające się z działaniami komunistów. Zasada była prosta: ludzi dzielono na dwie kategorie – partyzantów i wrogów prowadzonej przez nich walki⁴⁷.

W tym okresie instrumentem fizycznej eliminacji przedstawicieli „piątej kolumny” był Batalion Szturmowy (Uderzeniowy) Sztabu Operacyjnego dla Hercegowiny znany też jako 1 Batalion Szturmowy lub Hercegowińsko-Czarnogórski Batalion Szturmowy. Został on sformowany 28 stycznia 1942 r. na podstawie wspólnej decyzji dowództw oddziałów NOP i DVJ Bośni i Hercegowiny oraz Czarnogóry i Boki Kotorskiej specjalnie do walki przeciwko czetnikom i „piątej kolumnie” w północnej Hercegowinie. W dniu sformowania batalion liczył 170 bojowników⁴⁸. Tylko w początkowym okresie działalności, w lutym 1942 r., w ramach „akcji czyszczenia z elementów piątej kolumny” wspomniana jednostka partyzancka zabiła na terenie Hercegowiny ok. 250 osób⁴⁹.

⁴⁶ Pierwsza Brygada Proletariacka została utworzona 21 XII 1941 r. z rozkazu VŠ NO-POJ. Nazwy proletariackich i szturmowych (uderzeniowych) otrzymywały jedynie te brygady, które wyróżniły się szczególnie w walce. Miały one czerwony sztandar z wyszytymi na nim nazwą jednostki oraz sierpem i młotem w pięcioramiennej gwiazdce. Zob. V. Strugar, *Wojna*, s. 87, 90.

⁴⁷ R. Hurem, *Kriza*, s. 147–149.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 150; V. Strugar, *Wojna*, s. 92.

⁴⁹ Na przykład między 19 a 20 II 1942 r. partyzanci zabili 3 czetnickich oficerów (Boška Todorovića, Jovana Mišeljića, Lazara Trklju). W następnych dniach rozbili ok. 250-osobowy oddział czetników pod dowództwem Petra Samardžića. Na podstawie wyroku zaocz-

Również w rozporządzeniu VŠ POJ i DVJ skierowanym 28 lutego 1942 r. do partyzantów walczących w Czarnogórze czytamy m.in.: „Obecnie musicie stwarzać jednostki uderzeniowe i rozstrzygnąć sytuację na swoją korzyść. To znaczy, że obecnie musicie wszystkie swoje siły przeznaczyć na likwidację czetników. To musi być waszym głównym celem”. Z końcem pierwszej dekady marca 1942 r. dowództwo naczelne sił partyzanckich ponawiało rozkazy: „Musicie uciec się również do represji wobec czetników. Musicie palić domy zatwardziałych zbrodniarzy i rozbójników, a obowiązkowo wszystkie domy czetnickich wodzów i przywódców. Wszystkie ich majątki należy konfiskować. Dopóki nie zlikwidujecie czetników, unikajcie walki z Włochami i przyjmujcie ją jedynie wtedy, gdy nie będziecie mogli jej uniknąć lub kiedy będziecie pewni, że zdobędziecie łupy w postaci broni i materiałów”⁵⁰. Wystarczy wspomnieć, że tylko w okolicy Kolašina w środkowej Czarnogórze od stycznia do marca 1942 r. ofiarą zbiorowych mordów o podłożu politycznym było ok. 100 osób. Następne ok. 60 straciło życie między 29 marca a 4 kwietnia w rejonie miasta Gacko w Bośni i Hercegowinie. Wśród ofiar byli zarówno czetnicy i ich współpracownicy, jak i osoby postronne, nienależące do ruchu czetnickiego. Podobnie jak w przypadku serbskich Užic, także antymonarchistyczne wystąpienia partyzantów w okolicy czarnogórskiego Kolašina należały do najkrwawszych na tym terenie do jesieni 1944 r.⁵¹

Wiosną 1942 r. wzmogła się również tendencja do palenia, w całości lub częściowo, wsi uznanych przez partyzantów za sympatyzujące z ruchem czetnickim lub ustaszami i zabijania ich mieszkańców na zasadzie odpowiedzialności zbiorowej. Na przykład 17 kwietnia 1942 r. partyzanci spalili 4 wsie uznane za sympatyzujące z ustaszami (Luka, Zurovići, Bundići i Šipovica). Kilka dni później, 22 i 23 kwietnia, w 5 wsiach (Gajlovići, Risnik, Gornja i Donja Duboka i Glđevci), po rozbrojeniu najprawdopodobniej lokalnej milicji ustaszowskiej spalili gospodarstwa należące do

nego zabili również kilku okolicznych mieszkańców posądzonych o zdradę. Zob. R. Humrem, *Kriza*, s. 151, 155.

⁵⁰ Za: M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 46. Zob. także: *Zbornik dokumenata i podataka NOR-u naroda Jugoslavije*, t. 14, knjiga 1, red. A. Miletić, Beograd 1973; J. Broz Tito, *Sabrana Djela*, t. 9, Beograd 1982. O tym, że czetnicy byli traktowani przez dowództwo NOVJ gorzej niż Włosi czy Niemcy, świadczą rozmowy podjęte z tymi drugimi przez partyzantów na wiosnę 1943 r. Wtedy powody takiego posunięcia Tito tłumaczył swoim podwładnym tym, że czetnicy Mihailovicia i jago aparat administracyjny stanowią największe niebezpieczeństwo dla walki narodowowyzwoleńczej. Zob. M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 46–47; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 179–180. Zob. także: J. Tomasevich, *The Chetniks; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, t. 2, knjiga 8, Beograd 1954.

⁵¹ M. Radanović, *op. cit.*, s. 79.

sympatyków ustaszy⁵². Podobny charakter miały nieco późniejsze wypadki w rejonie Prijedoru, gdzie w niespełna miesiąc, od 16 maja do 10 czerwca 1942 r., w odwecie za masowe zbrodnie na Serbach popełnione w tej okolicy przez ustaszy, zwłaszcza latem 1941 r., partyzanci rozstrzelali 227 znanych członków ruchu ustaszowskiego i ich współpracowników⁵³. W sprawozdaniu jednego z komitetów niższego szczebla KPJ na Bośnię i Hercegowinę z 28 kwietnia 1942 r. oceniano, że Hercegowina została „bezwzględnie oczyszczona” z „piątej kolumny”. Aby wzmocnić przekaz dodawano, że do tego czasu zabito już powyżej 500 „wyróżniających się czetników”. Oceniając rozmiary, jakie „sekciarstwo” i „lewicowe odchylenie” osiągnęły w Hercegowinie i do pewnego stopnia również w Czarnogórze, stwierdzano, że doszło tam do „zbiorowych likwidacji rzeczywistych i urojonych wrogów walki narodowowyzwoleńczej”⁵⁴. Wspomniana taktyka walki partyzantów została porzucona w BiH i Czarnogórze wskutek interwencji Kominternu oraz odległej w 1942 r. perspektywy rychłego zakończenia wojny. „Sekciarstwo” przyniosło tylko szkody ruchowi narodowowyzwoleńczemu, przyczyniając się do klęski partyzantów w Czarnogórze i Hercegowinie. Była ona spowodowana m.in. utratą poparcia wśród sterroryzowanej przez nich miejscowej ludności⁵⁵.

Przesilenie, jakie nastąpiło w wojnie partyzanckiej pod koniec 1941 r. i na początku 1942 r., nie było tylko specyfiką BiH i Czarnogóry. Zjawisko to, choć w znacznie mniejszym stopniu, miało również miejsce w innych regionach okupowanej Jugosławii. Tam, gdzie ruch powstańczy, pisze Hurem, był najsilniejszy, tam przejście do „drugiego etapu” walki miało bardzo radykalny charakter (Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra). W regionach, gdzie powstanie miało mniejszą intensywność (Srem, Słowenia), tam i podnoszenie elementów „wojny klasowej” w walce narodowowyzwoleńczej było sporadyczne i mniej gwałtowne. Natomiast na ziemiach jugosłowiańskich, gdzie wskutek trudności powstanie straciło swoją moc ofensywną (Serbia), względnie tam, gdzie potrzeba było, aby osiągnęło pełen rozmach (Chorwacja, Macedonia), tam „orientacja rewolucyjna” i „rewolucyjny wymiar powstania” nie mogły przesłaniać celów nadrzędnych, to znaczy nie mogły one być wysuwane przed „akcję wyzwolenczą”⁵⁶. Niemniej tylko w Słowenii do końca 1941 r. z rąk człon-

⁵² R. Hurem, *Kriza*, s. 153; V. Strugar, *Wojna*, s. 92.

⁵³ M. Radanović, *op. cit.*, s. 79–80.

⁵⁴ R. Hurem, *Kriza*, s. 155.

⁵⁵ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 47. Zob. także: A. Giza, J. Gmitruk, *op. cit.*, s. 108–109 – Charakter walk partyzanckich w Jugosławii, Londyn, 1 IV 1943; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, t. 1–2, Beograd 1983.

⁵⁶ R. Hurem, *Kriza*, s. 184.

ków partyzanckiej Służby Bezpieczeństwa i Wywiadu (*Varnostnoobveščevalna služba*, VOS) życie straciło ponad 100 osób. Terror rewolucyjny wzmógł się tam na wiosnę 1942 r., podobnie jak w Bośni i Hercegowinie czy Czarnogórze, kiedy to z rąk partyzantów ginęły setki cywilów. Do końca tego roku ofiarą partyzantów było już prawie 2 tys. osób. W rezultacie wojny domowej w latach 1941–1945 na obszarze Słowenii zginęło w sumie ok. 12 tys. osób, z czego partyzanci zabili ok. 7,6 tys., w tym ok. 4 tys. cywilów. Znakomita większość ofiar partyzantów, ok. 7 tys., przypadała na lata 1942–1944⁵⁷.

Przejęcie przez AVNOJ, a potem NKOJ kierownictwa politycznego nad siłami NOVJ dało asumpt do powołania nowych partyzanckich służb specjalnych. Ich zadania miały polegać na ochronie władz podziemnych i działań partyzanckich oraz zabezpieczeniu porządku na obszarach wyzwolonych⁵⁸. 2 grudnia 1942 r. Josip Broz Tito nakazał utworzenie jednolitej służby wywiadu z możliwością oddziaływania na cały obszar Jugosławii. Jej zadaniem było gromadzenie danych operacyjnych o nieprzyjacielu. Główny nacisk w pracy został położony na zbieranie informacji o „współpracownikach wroga”, organizatorach „walki przeciwko narodowi”, w szczególności zaś na przedsięwzięcie najbardziej skutecznych środków do zwalczania skutków działalności czetników i ustaszki na terenach wyzwolonych. W kręgu zainteresowań partyzanckiej służby wywiadu znalazły się również nastroje społeczne, to znaczy stosunek ludności do okupanta, czetników i ustaszki. Kluczowe ośrodki partyzanckiej służby wywiadu powstały przy sztabach głównych NOVJ: Słowenii (w Lubljanie), Chorwacji (w Zagrzebiu), Bośni i Hercegowiny (w Bihaciu)⁵⁹.

W okresie styczeń–luty 1943 r. przy VŠ NOV i POJ została utworzona Komisja do Walki z Piątą Kolumną i Terroryzmem (*Komisija za suzbijanje pete kolone i terorizma*). Rozpoczęła ona działalność w kwietniu tego roku. Prace Komisji koncentrowały się przede wszystkim na wykrywaniu i aresztowaniu „szpiegów” i „terrorystów”. W efekcie pewnych praktycznych doświadczeń zdobytych przez Komisję kierownictwo NOP doszło

⁵⁷ J. Dežman, *Communist repression and transitional justice in Slovenia*, in: *Crimes Committed by Totalitarian Regimes*, red. P. Jambek, Ljubljana 2008, s. 198–199; D. Hančič, B. Kolarič, J.L. Černič, R. Podbersič, A. Valič, *National Report of The Crimes of Communism in Slovenia* (conference: *Crimes of the Communist Regimes*, 24–26 February 2010, Prague), s. 1–3, <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/konference/zlociny-komunizmu/COUNTRY%20REPORT%20SLOVENIA.pdf> [dostęp: 14 I 2022].

⁵⁸ J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych świata: organizacje wywiadu, kontrwywiadu i policji politycznej świata, terminologia profesjonalna i żargon operacyjny*, Warszawa 2007, s. 284.

⁵⁹ K. Nikolić, *Mač*, s. 16–18.

do wniosku, że koniecznym jest stworzenie specjalnych, samodzielnych służb do walki z „kontrewolucją”. Po kolejnej reorganizacji w połowie września 1943 r. w Jajce przy naczelnym dowództwie NOVJ została powołana Sekcja Bezpieczeństwa Narodowego (*Odsek za zaštitu naroda*, OZNA). Zwieńczeniem procesu budowy i rozwoju partyzanckich służb specjalnych (wywiadowczej, kontrwywiadowczej i bezpieczeństwa) w okresie II wojny światowej było utworzenie 13 maja 1944 r. Oddziału Ochrony Narodu/Wydziału Obrony Narodowej/Departamentu Bezpieczeństwa Narodu (*Odeljenje za zaštitu naroda*, dalej: OZNA). Na jego czele stanął Aleksandar Ranković, członek VŠ NOVJ i sekretarz organizacyjny KC KPJ. Nowa służba z jednolitym kierownictwem na całą Jugosławię (na terenach wyzwolonych i znajdujących się jeszcze pod okupacją) w zamysle jej twórców miała być „liderem w rozrachunku z »piątą kolumną« i »wrogami ludu«”. Według Tity OZNA powstała, aby przede wszystkim prowadzić walkę przeciwko „szpiegom, dywersantom, terrorystom i innym wrogim ludowi elementom w ruchu narodowowyzwoleńcym”⁶⁰. Obok OZNA istniejącego początkowo tylko w centralnej i zachodniej Bośni⁶¹ za służbę wywiadowczą i walkę z „wrogim elementem” odpowiadały również specjalne terenowe ośrodki wywiadowcze w Chorwacji oraz VOS w Słowenii⁶².

W celu zilustrowania zjawiska terroru rewolucyjnego na obszarze Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry i Chorwacji w okresie od jesieni 1943 do wiosny 1944 r. posłużę się kilkoma przykładami. Wkrótce po zajęciu miasta Tuzla w Bośni i Hercegowinie, co nastąpiło 2 października 1943 r., partyzanci rozstrzelali 55 osób, przeważnie członków sił zbrojnych NDH. Wśród ofiar było 33 Chorwatów, 20 Bośniaków i 2 Serbów, w tym przedwojenny członek KPJ Slobodan Milošević, który został oskarżony o trockizm, zdradę partii i rewolucji. Z kolei 17 października

⁶⁰ *Ibidem*, s. 21, 23. Z czasem wśród pracowników OZNA utarło się powiedzenie: „OZNA wie wszystko [OZNA sve dozna]”.

⁶¹ Z biegiem czasu struktury OZNA były organizowane również na innych obszarach Jugosławii. Na przykład jeszcze w maju 1944 r. OZNA został zorganizowany w Chorwacji. W czerwcu tego roku natomiast na terenie Bośni i Hercegowiny. W Hercegowinie OZNA miał najsilniejsze struktury. Zob. *ibidem*, s. 39–40.

⁶² VOS została powołana do życia w połowie sierpnia 1941 r. specjalną decyzją KC KP Słowenii, w celu wykonywania wyroków śmierci wydawanych przez sąd ludowy na rzeczywistych i rzekomych zdrajcach oraz wrogach ustanowionego w końcu kwietnia 1941 r. przez słoweńskich komunistów Frontu Antyimperialistycznego (*Protiimperialistična fronta*, PIF). Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. PIF został przekształcony we Front Wyzwolenia (*Osvobodilna fronta*, OF), który oprócz komunistów tworzyli przedstawiciele innych partii i środowisk. W 1943 r. VOS rozszerzyła swoją działalność na terytorium Włoch. Od lutego 1944 r. pełniła funkcję służby spraw wewnętrznych. Zob. *ibidem*, s. 19–22, 29, 41–42; V. Strugar, *Wojna*, s. 44.

1943 r. rozstrzelano 23 czetników, w tym 2 wysokich rangą oficerów⁶³, których wzięto do niewoli w pobliżu klasztoru Ostrog w Czarnogórze. 20 listopada w miejscowości Fazlagića Kula niedaleko miasta Gacko w Bośni i Hercegowinie, w odwecie za masowe zbrodnie dokonywane w tej okolicy na Serbach w 1941 r. przez muzułmańskich ustaszyszy, z rąk partyzantów życie straciło 25 członków milicji ustaszowskiej. I jeszcze jeden przykład, tym razem z terenu Chorwacji, gdzie w dniach 28–29 maja 1944 r. partyzanci z 10 Brygady Dalmatyńskiej rozstrzelali w pobliżu miasteczka Imotski 138 osób, w większości domobranów (102 żołnierzy), w mniejszej liczbie cywilów przychylnie ustosunkowanych do ruchu ustaszowskiego⁶⁴.

Powiększenie się terytorium wolnego od okupanta, na którym władzę przejęli partyzanci, zrodziło potrzebę sformowania specjalnych jednostek, których zadanie polegałoby na utrzymywaniu prawa i porządku na terenach oswobodzonych od sił okupanta, ściganiu resztek jego oddziałów oraz przeciwników politycznych i ich oddziałów zbrojnych, ochronie obozów jenieckich, więzień, linii komunikacyjnych i granic. W tym celu w połowie sierpnia 1944 r. został sformowany Korpus Obrony Narodowej Jugosławii (*Korpus narodne odbrane Jugoslavije*, KNOJ), którego jednostki w terenie podlegały OZNA. Zatem KNOJ był odpowiednikiem Wojsk Wewnętrznych i Pogranicznych NKWD. W jego skład weszły utworzone wcześniej na terenie Słowenii Państwowe Siły Bezpieczeństwa (*Vojska državne varnosti*, VDV), grupy i oddziały Obrony Narodowej (*Narodna odbrana*, NO) w Bośni i Hercegowinie, ponadto wszystkie jednostki OZNA, jak również jednostki przeznaczone do walki „przeciwko piątej kolumnie” – np. chorwackie bataliony PPK (*bataljoni proti peti koloni*). Po zajęciu jesienią 1944 r. Serbii przez siły partyzanckie powstała tam Milicja Ludowa (*Narodna milicija*) o zbliżonych w skali mikro kompetencjach do KNOJ. Zadaniem KNOJ, podkreślał Tito w rozkazie dotyczącym jego sformowania wydanym 15 sierpnia 1944 r., była więc ochrona zaplecza, utrzymywanie porządku na terenach wyzwolonych i zwalczanie tam pozostałości formacji antykomunistycznych, to znaczy „likwidacja czetnickich, ustaszowskich, białogwardyjskich i innych band”⁶⁵.

⁶³ Straceni zostali wówczas gen. Blažo Đukanović i płk Bajo Stanišić.

⁶⁴ M. Radanović, *op. cit.*, s. 80–81.

⁶⁵ K. Nikolić, *Mač*, s. 48–51.

JESIEŃ 1944 – WCZESNA WIOSNA 1945 R. REWANŻ: NASILENIE TERRORU PARTYZANTÓW WOBEC MONARCHISTÓW, KOLABORANTÓW I LUDNOŚCI UTOŻSAMIANEJ Z OKUPANTAMI

Po upływie blisko trzech lat od wyparcia sił komunistycznej partyzantki z obszaru Serbii, jesienią 1944 r. ponownie wkroczyły do niej oddziały NOVJ. Ich awangardę stanowił 1 Korpus Proletariacki. Było to możliwe przy wsparciu wojsk sowieckich. Głównym celem było opanowanie Belgradu, który – czytamy w sprawozdaniu KC KPJ z 11 listopada 1944 r. – był traktowany jako „duchowe i materialne zaplecze” ruchu gen. Miha-ilovicia. Stolica Jugosławii została zajęta 20 października 1944 r. przez połączone siły jugosłowiańsko-sowieckie⁶⁶. Wkrótce po zainstalowaniu się nowej władzy w Belgradzie zapanował terror OZNA. Należy dodać, że kadrę komunistycznego aparatu represji w Serbii tworzyli w dużej mierze partyzanci wywodzący się z 1 i 2 Brygady Proletariackiej. Weterani z tej pierwszej jednostki zapewne doskonale pamiętali okoliczności, które zmusiły ich do wycofania się z terytorium zachodniej Serbii na przełomie 1941 i 1942 r., po upadku powstania. Byli to więc ludzie mający także osobiste porachunki z czetnikami, nediciowcami i ljoticiowcami. Jesienią 1944 r. nadszedł w końcu długo wyczekiwany przez komunistów czas rewanżu. Doszło wtedy do rozprawy przede wszystkim z najpoważniejszym przeciwnikiem partyzantów na krajowej scenie politycznej, czyli ruchem czetnickim. W dodatku w jego mateczniku, gdzie do 1944 r. partyzanci byli najłabsi⁶⁷ i gdzie większość miejscowej ludności miała do nich raczej wrogi stosunek.

Wydaje się, że Serbia, po okresie „lewicowego odchylenia” w BiH i Czarnogórze w 1942 r., po raz drugi od lata-jesieni 1941 r. stała się obszarem, na którym z gwałtowną siłą wybuchła bezpardonowa walka partyzantów

⁶⁶ Zadania postawione przed OZNA w Belgradzie były dość złożone. Komuniści jugosłowiańscy musieli bowiem liczyć się z kilkoma istotnymi zmiennymi, które mogły mieć wpływ na ich realizację. Oprócz wspomnianego już zaplecza „duchowego i materiałowego”, jakim Belgrad był dla JVuO, należało wziąć pod uwagę również to, że odgrywał on szczególną rolę w historii Serbii. Natomiast z bliższych chronologicznie wydarzeń fakt, że w 1942 r. w Belgradzie znalazło schronienie wielu serbskich uchodźców i wysiedleńców z Bośni i Hercegowiny (NDH), którzy dzięki temu uniknęli śmierci z rąk chorwackich ustaszy. Ponadto komuniści zdawali sobie sprawę z bezwzględnej konieczności trwałego usunięcia skutków propagandy niemieckiej. Zob. *ibidem*, s. 45, 71; M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 64.

⁶⁷ Według Leslie Benson jeszcze w styczniu 1944 r. w Serbii działało zaledwie ok. 1,7 tys. bojowników NOVJ. Podczas gdy ruch czetnicki był czterdziestokrotnie liczniejszy. Nawet biorąc pod uwagę tylko stosunek sił partyzanckich na terenie Serbii do kompletnie uzbrojonych i wyposażonych jednostek czetnickich, to kształtował się on na poziomie 1:6. Zob. L. Benson, *Jugosławia*, s. 116.

z szeroko pojętą „kontrrewolucją” i „piątą kolumną”. Najprawdopodobniej w pierwszej kolejności OZNA uderzyła w pojedyncze osoby i całe środowiska w Belgradzie, które zawiniły tylko tym, że zjadliwie komentowały pierwsze dni egzystencji w nowej rzeczywistości. Jesienią 1944 r. aresztowaniami objęto przypuszczalnie ok. 20–30 tys. mieszkańców Belgradu, z czego ok. 10 tys. wkrótce miało stracić życie. W tym czasie w całej Serbii z rąk partyzantów Tity oraz członków partyzanckich służb specjalnych mogło zginąć do 30 tys. osób. Wśród zatrzymanych przez OZNA byli nie tylko kontestatorzy komunistycznej rzeczywistości, zwolennicy lub tylko podejrzani o sympatie do ruchu Mihailowicia, monarchiści i zwolennicy tradycyjnej demokracji parlamentarnej, w końcu członkowie gwardii Nedicia i żandarmi. Byli nimi również przedstawiciele wszelkich służb mundurowych w Serbii Nedicia, np. policjanci kierujący ruchem, członkowie straży rzecznej, straży pożarnej, listonosze i in. Dlatego wydaje się, że w wielu wypadkach dla pracowników OZNA nie miało znaczenia, czy ich ofiary w czasie wojny miały ręce zbrukane krwią. W pierwszych miesiącach działalności OZNA na terenie Belgradu wobec aresztowanych mogły zapaść w istocie tylko dwie decyzje – wyrok skazujący na więzienie lub na śmierć⁶⁸. Należy podkreślić, że powołana decyzją władz Republiki Serbskiej 12 listopada 2009 r. państwowa Komisja ds. Tajnych Grobów Osób Zamordowanych po 12 września 1944 r. (*Komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.*), która prowadziła badania do 2014 r., ustaliła niższą, choć nieostateczną liczbę ofiar zbrodni popełnionych przez partyzantów na mieszkańcach Belgradu. Wynosiła ona 3,6 tys., natomiast dla całej Serbii blisko 60 tys.⁶⁹

Terror komunistyczny szalał również poza stolicą Serbii za sprawą przedstawicieli OZNA działających przy poszczególnych jednostkach NOV i POJ. Na przykład pod koniec października 1944 r. w miejscowości Leskovac w ciągu trzech dni od wkroczenia sił partyzanckich zostało zatrzymanych ponad 230 osób, z których następnie 32 rozstrzelano⁷⁰. Również na obszarze Banatu w okresie od końca października do połowy listopada 1944 r. OZNA zatrzymała, osądziła i straciła 211 Serbów pod

⁶⁸ K. Nikolić, *Mač*, s. 72, 86–87; V. Geiger, *Brojčani*, s. 85. Zob. także: M. Portmann, *Kommunistische; idem, Communist*.

⁶⁹ T. Stryjek, *Współczesna*, s. 192. W rezultacie prac komisji do końca 2013 r. na terytorium Serbii zlokalizowano w sumie 33 miejsca, gdzie odkryto i zinwentaryzowano ogółem szczątki 55 372 osób. Zob. K. Nikolić, *Mač*, s. 92. Według innych ustaleń komisja odkryła na obszarze Serbii 210 miejsc, w których dokonywano tajnych pochówków, a liczba ofiar jest szacowana na ok. 30–40 tys. osób. Również komisja śledcza działająca w Słowenii zlokalizowała ponad 600 masowych grobów, które zostały częściowo ekshumowane. Szacuje się, że może znajdować się w nich nawet 80 tys. ofiar komunistycznego terroru, w tym duży odsetek cywilów (kobiet i dzieci). Zob. S. Cvetković, *Represija*, s. 92.

⁷⁰ K. Nikolić, *Mač*, s. 69.

zarzutem współpracy z ruchem gen. Mihailovicia. W tym czasie na terenie Sremu życie z rąk partyzanckich służb specjalnych straciło nieco ponad 400 Chorwatów posadzonych o uczestnictwo w ruchu ustaszowskim. Według Kosty Nikolicia do połowy 1945 r. w Wojwodinie zostało aresztowanych w sumie ok. 14,1 tys. osób, z czego co najmniej 10 tys. zostało straconych przez partyzantów NOVJ, żołnierzy JA i pracowników OZNA. Największy odsetek wśród zabitych stanowili miejscowi Niemcy i Węgrzy, oni również zostali potraktowani jako członkowie „piątej kolumny”⁷¹.

Według Srdžana Cvetkovicia liczba osób zamordowanych bez procesu sądowego w pierwszych miesiącach po opanowaniu Serbii przez siły komunistyczne (jesień 1944 r.) nie ma sobie równych z efektem podobnych praktyk mających miejsce w początkowym okresie funkcjonowania reżimów komunistycznych w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej⁷². Również Michał Jerzy Zacharias nie wyklucza, że w ostatnich miesiącach II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu Jugosławia mogła być obszarem najbardziej krwawej w porównaniu z innymi krajami regionu rozprawy komunistów z ich przeciwnikami⁷³.

Również zimą 1944/1945 i wczesną wiosną 1945 r. żołnierze JA, KNOJ i funkcjonariusze OZNA popełniali zbrodnie na jeńcach wojennych i cywilach. Wypadki takie zostały odnotowane na przykład w czasie operacji prowadzonej między 20 marca a 15 kwietnia 1945 r. przez jednostki 4 Armii Jugosłowiańskiej, KNOJ, OZNA i 1 Samodzielną Brygadę Licką na obszarze Liki i Pomorza Chorwackiego, a następnie na kierunku Rijeki. W tym czasie w rejonie miejscowości Gospić, Kaniža, Lički Osik, Otočac i Korenica żołnierze JA i pracownicy jugosłowiańskich służb specjalnych zabili bez sądu znaczną liczbę jeńców wojennych – żołnierzy Wehrmachtu, armii NDH i cywilów, w sumie 1991 osób. W okresie wcześniejszym

⁷¹ Na przykład tylko jesienią 1944 r. na terenie Baczki OZNA zabiła ok. 1,1 tys. osób narodowości węgierskiej. Zob. *ibidem*, s. 80, 89. Michael Portmann liczbę zabitych Węgrów na obszarze Wojwodiny szacuje na ok. 5 tys. osób. Według jego oceny ofiarami komunistycznego terroru byli głównie węgierscy cywile. Zob. V. Geiger, *Brojčani*, s. 85; M. Portmann, *Kommunistische*; idem, *Communist*. Warto w tym miejscu wspomnieć o podłożu tamtych tragicznych wydarzeń. To znaczy pacyfikacjach prowadzonych w okresie od kwietnia 1941 r. do początku 1942 r. w Wojwodinie (Baczce i Barani) przez węgierskie jednostki wojskowe i policyjne. Została nimi dotknięta m.in. miejscowa ludność serbska. Ofiarą węgierskiego terroru było w tym czasie blisko 6,6 tys. serbskich cywilów. Zob. np. D. Negovan, *Jedan dokument o mađarskim zločinima u Vojvodini kao razlogu za predlog o potpunom iselavanju Mađara iz Jugoslavije i reviziji jugoslovensko-mađarske granice posle drugog svetskog rata*, w: *Istraživanja*; Ž. Bjeljac, A. Terezić, *Suffering of Population Bačka and Baranja in 1941 and 1942*, w: *Istorija i geografija: susreti i prožimanja. Tematski zbornik radova*, red. S. Božić, Beograd 2014.

⁷² S. Cvetković, *Represija*, s. 92.

⁷³ M.J. Zacharias, *Komunizam*, s. 71.

życie z rąk partyzantów straciły na tym terenie 1462 osoby. Zatem daje to łącznie 3453 ofiary, z czego 773 cywilów, w tym 91 dzieci. Według ustaleń Blanki Matković 992 osoby poległy w walce, 20 osób zmarło w więzieniu, 156 osób rozstrzelano, 9 osób powieszono, 13 zginęło w płomieniach, 49 wskutek pobicia, a 2053 zabito w inny sposób⁷⁴.

Odrębne zagadnienie stanowią natomiast zbrodnie wojenne popełnione głównie w latach 1943–1945 przez siły NOVJ i JA na ludności włoskiej w Dalmacji, Istrii i na Pomorzu Chorwackim (co najmniej kilka tysięcy ofiar; część zwłok wrzucono do szczelin krasowych), węgierskiej w Wojwodinie (ok. 5 tys. ofiar), albańskiej w Kosowie (ok. 2 tys. ofiar) oraz niemieckiej w Słowenii, Chorwacji i Wojwodinie (ok. 11 tys. ofiar). W pojedynczych i zbiorowych mordach życie straciło wówczas ponad 20 tys. osób⁷⁵. Można je zakwalifikować również jako działania odwetowe stosowane na zasadzie odpowiedzialności zbiorowej wobec ludności uznanej przez jugosłowiańskich komunistów za wroga, których jednak nie da się usprawiedliwić.

WIOSNA 1945 – LATO 1946 R. OD BLEIBURGA I „DRÓG KRZYŻOWYCH” DO ŚMIERCI GENERAŁA MIHAILOVICIA

Punktem kulminacyjnym terroru komunistycznego w Jugosławii były wydarzenia, do jakich doszło w okresie od maja do sierpnia 1945 r. na obszarze Słowenii, Północnej Chorwacji, Sławonii, Dalmacji, Istrii, Bośni i Wojwodiny. Do rangi symbolu urosła masakra członków serbskich, chorwackich i słoweńskich formacji kolaboracyjnych, czetników oraz masy cywilnych uciekinierów, którzy w pierwszej połowie maja 1945 r. bojąc się panicznie nadciągających sił JA, próbowali w ślad za wycofującymi się wojskami niemieckimi przedostać się w pobliżu miejscowości Bleiburg (na pograniczu słoweńsko-austriackim) do strefy operacyjnej wojsk brytyjskich na terytorium Austrii, aby tam skapitulować i oddać się

⁷⁴ Zob. B. Matković, *Ratni zločini počinjeni tjekom i nakon Ličko-primorske operacije od postrojbi Jugoslavenske armije i ustanova nove vlasti*, „Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadaru” 2013, 55, s. 194–197.

⁷⁵ Na przykład w okresie 1941–1945 na terenie okupowanej Jugosławii z rąk bojowników NOVJ i żołnierzy JA w rezultacie ataków na osiedla niemieckie lub w pojedynczych i zbiorowych mordach (aktach zemsty) życie straciło ok. 11 tys. niemieckich cywilów, z czego 9,5 tys. osób od jesieni 1944 r. do lata 1945 r. W tym czasie ok. 500–1000 chorwackich Niemców zginęło w szeregach partyzantki jugosłowiańskiej lub było ofiarami nazistowskiego i ustaszowskiego terroru za wspieranie ruchu narodowowyzwoleńczego. Zob. V. Geiger, *Brojčani*, s. 82–85; M. Portmann, *Kommunistische*; idem, *Communist*. Por. T. Stryjek, *Współczesna*, s. 194–195.

pod ich opiekę. Szacuje się, że mogło to być nawet kilkaset tysięcy żołnierzy i cywilów. Brytyjskie władze wojskowe zawróciły część uciekinierów z Austrii do Jugosławii, przekazując je siłom Tity i tym samym przypieczętowując ich los.

Według oficjalnych danych Sztabu Generalnego JA w dniach 12–24 maja 1945 r. żołnierze jugosłowiańscy zabili 25 tys. nieprzyjaciół i wzięli do niewoli 105 tys. Niemców, ustaszy i czetników⁷⁶. Do najbardziej znanych miejsc zbrodni komunistycznych znajdujących się w Słowenii należą Kočevski Rog, gdzie spoczywają przeważnie Słoweńcy, dawna kopalnia Barbara w Hudej Jamie oraz największe miejsce straceń – rów przeciwczołgowy w Teznie w pobliżu Maribora, w którym zdaniem niektórych historyków może leżeć nawet 15–20 tys. ofiar egzekucji, głównie Chorwatów. W Chorwacji takim miejscem jest Jazovka⁷⁷. Zbrodnie, głównie na własnych współobywatelach, były kontynuowane przez siły komunistyczne także w następnych tygodniach i miesiącach tego roku w czasie tzw. drogi krzyżowej (*križni put*), to znaczy marszy śmierci (jeńców wojennych i cywilnych uchodźców) od granicy austriackiej w głąb terytorium Jugosławii⁷⁸. Według najbardziej ostrożnych szacunków Vladimira Žerjavicia liczba ofiar masowych mordów w Bleiburgu i jego okolicy oraz w czasie marszy śmierci wyniosła w sumie ok. 70 tys. osób, z czego od 45 do 55 tys. ofiar stanowili Chorwaci i Muzułmanie, od 8 do 10 tys. Słoweńcy oraz ok. 2 tys. Serbowie i Czarnogórcy. Zdaniem Michaela Portmanna życie straciło wówczas ogółem ok. 80 tys. Chorwatów, Bośniaków, Serbów, Czarnogórców, Słoweńców i Niemców, członków formacji wojskowych i paramilitarnych oraz cywilów⁷⁹.

Największa skala represji komunistycznych oraz rozliczeń z przeciwnikami politycznymi i kolaborantami z okresu wojny miała miejsce

⁷⁶ 13 V 1945 r. VII Brygada 51 Uderzeniowej Dywizji i jedna z brygad 14 Uderzeniowej Dywizji 3 Armii Jugosłowiańskiej osiągnęły obszar Polana–Bleiburg (Pliberk), gdzie rozbiły i rozbroiły niemiecką 104 Dywizję, a według źródeł partyzanckich także ok. 50 tys. ustaszy, z czego 20 tys. cywilów oraz ok. 5 tys. czetników z rodzinami. Według informacji nadchodzących 16 V 1945 r. do Sztabu Generalnego JA ze sztabów poszczególnych armii wynikało, że 1 Armia Jugosłowiańska, która prowadziła działania na obszarze Chorwacji i Słowenii, wzięła do niewoli ogółem ok. 36 tys. członków „wszystkich formacji nieprzyjacielskich”, natomiast operujące w Słowenii jednostki 3 i 4 Armii Jugosłowiańskiej pojmaly w sumie ok. 211 tys. jeńców. Zob. K. Nikolić, *Mač*, s. 161–163.

⁷⁷ T. Stryjek, *Współczesna*, s. 132.

⁷⁸ Więcej światła na charakter tych zbrodni rzucają relacje ofiar, które jedynie dzięki pomyślnemu zbiegowi okoliczności uniknęły śmierci. Zob. np. K. Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, New York 2012 (polskie wyd. *Dziki kontynent: Europa po II wojnie światowej*, Poznań 2013), s. 321–332.

⁷⁹ V. Geiger, *Brojčani*, s. 76, 85; M. Portmann, *Kommunistische*; idem, *Communist*. Zob. także: Z. Radelić, *op. cit.*, *passim*.

w Jugosławii w pierwszym roku po jej zakończeniu. Niemniej już pod koniec listopada 1943 r. podczas drugiej sesji AVNOJ została powołana Państwowa Komisja ds. Zbadania Zbrodni Okupantów i Ich Pomocników (*Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača*). W późniejszym okresie zostały ustanowione jej oddziały republikańskie. Jako pierwszy, po zajęciu Belgradu, w listopadzie 1944 r. powstał oddział serbski. W rezultacie prac wszystkich republikańskich oddziałów komisji zbrodniarzami wojennymi ogłoszono prawie 66,5 tys. osób, z czego 49,2 tys. obywateli Jugosławii. Aresztowaniami, doprowadzaniem do prokuratury oraz wykonywaniem egzekucji na mocy wyroków sądowych lub rozstrzeliwaniem osób podejrzanych bez sądu, zajmowali się przede wszystkim pracownicy OZNA, w mniejszym stopniu żołnierze KNOJ i milicjanci. Sądownictwo cywilne i wojskowe zaczęło funkcjonować w Jugosławii z początkiem 1945 r. Poważniejsze przypadki były kierowane do sądów wojskowych, które jako jedyne mogły orzekać karę śmierci w uproszczonym trybie postępowania. Pozostałe sprawy trafiały do specjalnie utworzonych sądów cywilnych nazwanych sądami obrony honoru narodowego. Orzekały one kary więzienia, prac przymusowych oraz utratę czci i praw publicznych. Za kolaborację i zbrodnie wojenne sądy wojskowe skazały w 1945 r. na śmierć w sumie ok. 5,5 tys. osób na terenie całego kraju, w znakomitej większości cywilów (ok. 4,9 tys.), z czego ok. 3 tys. w Serbii. Niemniej w wielu przypadkach nie udało się potwierdzić wykonania wyroków śmierci. Ofiarami komunistycznego terroru były przeważnie osoby oskarżane, następnie eliminowane jako „polityczni i klasowi przeciwnicy władzy rewolucyjnej”. To znaczy przedstawiciele przedwojennej elity politycznej i społecznej⁸⁰.

Zwalczanie rodzimego podziemia antykomunistycznego (politycznego i zbrojnego) trwało na terytorium Jugosławii do końca lat czterdziestych ubiegłego stulecia. W latach 1945–1946 przed sądem stanęli członkowie rządu byłego NDH, serbskiego rządu gen. Nedicia oraz słoweńscy i albańscy kolaboranci. Bez wątplenia największym w tym czasie sukcesem jugosłowiańskich służb specjalnych było ujęcie 13 marca 1946 r. przez oficerów Urzędu Bezpieczeństwa Państwowego (*Uprava državne bezbednosti*, UDBA) gen. Dragoljuba Mihailovicia. W okresie 10 czerwca – 15 lipca 1946 r. odbył się proces pokazowy nad generałem i 23 innymi osobami sądzo-nymi razem z nim. Przywódca ruchu czetnickiego został w nim oskarżony

⁸⁰ S. Cvetković, *Represija*, s. 92; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 191–193.

o współpracę z Niemcami i Włochami, a następnie jako zdrajca skazany na śmierć i 17 lipca 1946 r. rozstrzelany⁸¹.

Na podstawie informacji Aleksandara Rankovicia, szefa powstałego w marcu 1946 r. UDBA, udzielonej 28 marca 1947 r. w czasie trzeciej regularnej sesji Zgromadzenia FLRJ wiemy, że od 1 marca 1946 do 1 marca 1947 r. zostało zabitych lub wziętych do niewoli 3467 członków zbrojnego podziemia antykomunistycznego, a 1179 ujawniło się. W marcu 1947 r. na terytorium Jugosławii miało działać jeszcze 1758 rebeliantów, z czego 337 osób w Chorwacji, 643 osoby w BiH, 120 osób w Czarnogórze, 87 w Macedonii, 85 w Słowenii i 486 w Serbii. Natomiast 12 maja 1949 r. podczas akademii z okazji piątej rocznicy powstania OZNA/UDBA Ranković stwierdził, że po zakończeniu w 1945 r. działań wojennych na terytorium Jugosławii operowało 790 „band” w łącznej sile 11,8 tys. osób. Do końca 1945 r. liczba ich członków zmalała do 5,7 tys. osób, a w 1946 r. do ok. 3 tys. osób. Pod koniec 1947 r. działało już tylko kilkuset rebeliantów, a w końcówce 1948 r. można ich było liczyć co najwyżej w dziesiątkach⁸².

Również według danych UDBA z marca 1946 r. na terytorium Jugosławii istniało 19 domów karno-wychowawczych (poprawczych) i ośrodków pracy przymusowej oraz 314 więzień (49 okręgowych i 265 powiatowych). Przebywało w nich ogółem 22 578 skazańców, z czego 5197 osób w więzieniach. Pozostałe 17 381 osób było osadzonych we wspomnianych domach poprawczych i ośrodkach pracy przymusowej znajdujących się na terenie Serbii (6362 osoby), Chorwacji (6669 osób), Słowenii (1430 osób), Bośni i Hercegowiny (1711 osób), Macedonii (946 osób) i Czarnogóry (323 osoby)⁸³.

Podsumowując, wskutek terroru bojowników NOVJ i żołnierzy JA oraz represji OZNA/UDBA w latach 1941–1948 na terytorium Jugosławii życie straciło prawdopodobnie do stu kilkudziesięciu tysięcy osób, z czego tylko od połowy maja do początku sierpnia 1945 r. ok. 70–80 tys. Wśród ofiar terroru i represji komunistycznych w Jugosławii było w tym czasie również ok. 70 tys. przedstawicieli mniejszości narodowych, głównie niemieckiej (ok. 60 tys.)⁸⁴.

⁸¹ M.J. Zacharias, *Komunizm*, s. 72; K. Nikolić, *Mač*, s. 178; S. Cvetković, *Represija*, s. 92; A. Karbowiak, „*Za króla*”, s. 164–165.

⁸² K. Nikolić, *Mač*, s. 217.

⁸³ *Ibidem*, s. 172.

⁸⁴ W maju 1945 r. na terytorium Jugosławii w ponad 40 obozach lub osiedlach o ostrym rygorze osadzono ok. 80–90 proc. ludności niemieckiej, której ogólna liczba w tym czasie jest szacowana na ok. 110 tys. Od jesieni 1944 do wiosny 1948 r., kiedy obozy zostały oficjalnie rozwiązane, głównie z powodu głodu i epidemii tyfusu plamistego, zmarło w nich ok. 50 tys. Ofiarami były przeważnie dzieci, kobiety i osoby w podeszłym wieku. Zob. V. Geiger, *Brojčani*, s. 82, 85; M. Portmann, *Kommunistische*; idem, *Communist*.

Należy podkreślić, że podczas II wojny światowej i we wczesnych latach powojennych w Jugosławii komuniści zadali dotkliwe straty także duchowieństwu katolickiemu, prawosławnemu i muzułmańskiemu. W omawianym okresie partyzanci i żołnierze JA oraz funkcjonariusze OZNA/UDBA pozbawili życia 2 biskupów i 353 księży z ogółem 385 duchownych chorwackiego Kościoła rzymskokatolickiego zabitych w latach 1941–1952. Tylko w 1945 r. ofiarami rewolucyjnego terroru stali się biskup i 204 księży katolickich. Ponadto z rąk komunistów zginęli: biskup i 152 księży z ogółem 498 duchownych serbskiego Kościoła prawosławnego, którzy stracili życie w latach 1941–1945, oraz 32 na ogółem 67 zabitych w tym czasie duchownych muzułmańskich⁸⁵. Tylko w Bośni i Hercegowinie siły NOVJ, JA i OZNA zabiły w sumie 130 z ogółem 161 duchownych katolickich, co stanowiło 81 proc. wszystkich strat poniesionych przez Kościół rzymskokatolicki na tym terenie. Warto dodać, że 104 księży zostało zabitych w 1945 r.⁸⁶

Ponadto według rozbieżnych szacunków w czasie wojny i we wczesnych latach powojennych do opuszczenia Jugosławii zostało zmuszonych ok. 640–670 tys. osób różnych narodowości. W tej liczbie było od 369 do 425 tys. Niemców, od 4 do 163 tys. Włochów, od 32 do 33 tys. Węgrów, od 60 do 80 tys. Serbów i od 39 do 57 tys. Chorwatów⁸⁷.

Co istotne, komuniści jugosłowiańscy zdołali wyzwolić kraj i pokonać swoich przeciwników politycznych samodzielnie, bez udziału Armii Czerwonej, która już w listopadzie 1944 r. opuściła terytorium Jugosławii. Niemniej nie osiągnęliby sukcesu w walce z wrogiem (zewnątrznym i wewnętrznym), gdyby nie stopniowy wzrost poparcia miejscowej ludności, a przede wszystkim znaczna pomoc wojskowa udzielona im w okresie przełomu (1943/1944–1945) przez aliantów zachodnich i Sowieców. W opinii Michała Jerzego Zachariasia było to „jedną z głównych przyczyn, umożliwiających masowe stosowanie terroru przez partię komunistyczną”, która przy zwalczaniu swoich wrogów wewnętrznych używała metod „ocierających się o ludobójstwo”⁸⁸.

⁸⁵ M. Akmadža, *op. cit.*, s. 86–87; T. Stryjek, *Współczesna*, s. 190–191. Zob. także: J. Tomasevich, *Rat*.

⁸⁶ T. Vukšić, *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća u Bosni i Hercegovini*, w: *Hrvatski*, s. 127.

⁸⁷ V. Geiger, *Brojčani*, s. 87. Zob. także: B. Kočvić, *op. cit.*; V. Žerjavić, *op. cit.*

⁸⁸ M.J. Zacharias, *Komunizam*, s. 71.

PRÓBA PODSUMOWANIA

W czasie wojny sytuacja polityczna i społeczna w Jugosławii, szczególnie na obszarze Bośni i Hercegowiny, była niezwykle złożona. Po rozbiciu i rozczłonkowaniu Królestwa Jugosławii w kwietniu 1941 r. przez państwa osi (Niemcy, Włochy) oraz ich sojuszników (Węgry, Bułgarię) „kształtowały ją – pisał Zacharias – okupacja, kolaboracja, ruch oporu, wojna domowa, rewolucja oraz walka o władzę sprawowaną po zakończeniu wojny”⁸⁹. Bez wątplenia wpływ na wydarzenia w Jugosławii w latach 1941–1945 miała również sytuacja na frontach II wojny światowej i związana z nią wielka polityka.

W odniesieniu do sytuacji wewnętrznej mamy bowiem do czynienia ze ścieraniem się rodzimych nacjonalizmów, głównie serbsko-chorwackiego, ale też serbsko-bośniackiego czy serbsko-albańskiego. Na konflikty narodowościowe oraz walki między wrogami komunistów nakładała się działalność partyzantki zorganizowanej przez KPJ. Komuniści jugosłowiańscy starali się wykorzystywać bieżącą sytuację do własnych celów politycznych czy wizerunkowych. W Jugosławii dochodziło dodatkowo do konfliktu między zwolennikami władz kolaboracyjnych i rządu emigracyjnego w Londynie, chociaż, co należy wyraźnie podkreślić, obie strony zawierały taktyczne rozejmy w obliczu wspólnego wroga, jakim były siły NOVJ. W pewnych okresach dochodziło nawet do taktycznego współdziałania niektórych jednostek czetników z okupantami, a nawet ustaszami, w walce przeciwko ruchowi narodowowyzwoleńczemu.

W początkowym okresie wojny w Jugosławii miały również miejsce próby rozmów i zawierania tymczasowych rozejmów między siłami Mihailovicia a KPJ, w celu utworzenia jednolitego frontu walki z okupantem (jesień 1941 r.). Z powodu jednak odmiennych celów politycznych obu stron nie przetrwały one próby czasu i zakończyły się rozpętnieniem wojny domowej. Na Bałkanach ścierały się również interesy mocarstw koalicji antyhitlerowskiej i ich mniejszych sojuszników. W przypadku interesujących nas obszarów Jugosławii mieliśmy spór między KPJ popieraną od początku przez ZSRR a emigracyjnym rządem Królestwa Jugosławii w Londynie i jego krajowymi agendami (ruchem czetnickim gen. Mihailovicia) o kształt i władzę w państwie jugosłowiańskim w przyszłości. Komuniści mówili o federacyjnym ustroju kraju po wojnie z dominującą rolą komunistów, serbscy monarchiści zaś o restytucji przedwojennej monarchii Karađorđevićów w postaci prawosławnej „Wielkiej Serbii”. Ponadto na części terytorium Jugosławii w okresie wojny został zrealizowany przy udziale Niemiec

⁸⁹ *Ibidem*, s. 41.

i Włoch państwowotwórczy projekt faszystów chorwackich (ustaszy) w postaci NDH, w którym mniejszości narodowe (Serbowie, Żydzi, Romowie) i rodzimi oponenti polityczni zostali poddani eksterminacji.

Czetnicy w czasie wojny, podobnie jak komuniści jugosłowiańscy, traktowali okupantów jako wrogów drugorzędnych, bo tymczasowych. Największym bowiem zagrożeniem dla JVuO była partyzantka Tity, a później – w końcowym okresie wojny i we wczesnych latach powojennych – siły zbrojne i aparat represji komunistycznej Jugosławii. Serbscy nacjonałiści zamierzali także „wypędzić” Muzułmanów i katolickich Chorwatów z obszarów utworzonej w przyszłości homogenicznej pod względem narodowym i wyznaniowym, prawosławnej i patriarchalnej „Wielkiej Serbii”. Wypadki z lat 1941–1943 w BiH pozwalają przypuszczać, że nie chodziło jedynie o „wypędzenie” ludności uznanej za „obcą”, ale również jej eksterminację.

O ostatecznym losie interesujących nas obszarów zadecydowała „wielka trójka” na konferencji teherańskiej. Następstwem podjętych w Teheranie decyzji było wycofanie przez Wielką Brytanię i USA poparcia dla czetników Mihailovicia przy jednoczesnym udzieleniu, razem z ZSRR, pomocy wojskowej partyzantce Tity. Alianci zachodni zrezygnowali także z inwazji na Bałkanach, z wyjątkiem Grecji, którą włączono do strefy operacyjnej wojsk brytyjskich, na rzecz utworzenia na wiosnę 1944 r. drugiego frontu we Francji.

Jak wspomniano, niektóre obszary Jugosławii były w latach wojny areną krwawych konfliktów narodowościowych przybierających niekiedy formy eksterminacji. W roli obrońców ofiar wszelkich odmian nacjonalizmów i faszyzmów np. w Bośni i Hercegowinie występowała ponadnarodowa partyzantka komunistyczna/antyfaszystowska. Korzystając z wytworzonej sytuacji, jugosłowiański ruch partyzancki powiększał swoje szeregi o przedstawicieli społeczności zagrożonych terrorem na tle narodowościowym lub wyznaniowym (Serbów, bośniackich Muzułmanów i Chorwatów). Warto przy tym podkreślić, że partyzantka jugosłowiańska wraz z upływem czasu zyskiwała poparcie przynajmniej części miejscowej ludności. Działo się tak z wyjątkiem niektórych okresów (1942 r.) i obszarów (Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra), gdzie wskutek „lewicowego odchylenia” i wynikającej z niego „wojny klasowej” komuniści tracili poparcie lub gdzie miejscowa ludność wyrażała je dla przeciwników politycznych KPJ przez cały okres „wojny i rewolucji” (Serbia – nacjonałiści, monarchiści, czetnicy; Chorwacja Północna, Sławonia – zwolennicy Vladko Mačka i Chorwackiej Partii Chłopskiej, HSS).

W wojennej rzeczywistości Jugosławii odnajdziemy również elementy rewolucji proletariackiej/„wojny klasowej”, szczególnie silnej w pew-

nych okresach – w 1942 r. oraz w latach 1944–1945. Warto zwrócić uwagę, że w ogólnym przekazie komunistów jugosłowiańscy utożsamiali wroga wewnętrznego ze współpracownikiem okupanta. Pod pretekstem walki z „piątą kolumną” oraz „wrogami ludu” czy szeroko rozumianą „kontrrewolucją” dokonywali fizycznej eliminacji przeciwników politycznych. Natomiast na podstawie kryterium klasowego KPJ zaliczała do kategorii wrogów np. „kułaków” i „burżuazję” jako środowiska, z których rekrutowali się czetnicy. Na jesieni 1944 r. w Serbii rozpoczęła się bezpardonowa rozprawa z nacjonalistami oraz popierającą ich w większości miejscową ludnością wrogo usposobioną do partyzantów. Serbia bowiem była dla komunistów największą przeszkodą w osiągnięciu, a następnie umocnieniu władzy w kraju.

Na lata 1944–1945 przypada apogeum „czerwonego terroru” w Jugosławii. Był on stosowany na dużą skalę przez partyzantów NOVJ, żołnierzy JA i funkcjonariuszy OZNA wobec wrogów wewnętrznych. Wydaje się, że stosunkowo łatwo przychodziło komunistom jugosłowiańskim legitymizować przed społeczeństwem rozprawę z przedstawicielami administracji i struktur siłowych NDH czy Serbii Nedicia. Zważywszy, że ci pierwsi dopuścili się masowych zbrodni na Serbach, Żydach czy Romach. Jak wspomniałem, głównym wrogiem dla komunistów w Jugosławii byli serbscy monarchiści (czetnicy). Natomiast w mniejszym stopniu, jak się wydaje, chorwaccy faszyci czy serbscy i słoweńscy nacjonaści, którzy – w ocenie KPJ – zdyskredytowali się w oczach społeczeństwa kolaboracją z okupantami. Niemniej, aby zdyskredytować czetników w oczach społeczeństwa, również ich komunistyczna propaganda nazywała niemieckimi lub włoskimi kolaborantami. W ten sposób KPJ kamuflowała główny cel walki narodowowyzwoleńczej, czyli dążenie do przejęcia pełni władzy w kraju po jego oswobodzeniu spod okupacji⁹⁰.

⁹⁰ Na marginesie niniejszych rozważań warto dodać, że również w powojennej kinematografii jugosłowiańskiej odnoszącej się do wydarzeń z lat 1941–1945 więcej miejsca poświęcono walce partyzantki Tity przeciwko serbskim czetnikom niż chorwackim ustaszom. Negatywny obraz czetnika wykreowany przez jugosłowiańską propagandę musiał być niezwykle sugestywny, skoro ulegano mu na Zachodzie. W popularnej bowiem pod koniec lat 70. XX w. brytyjskiej produkcji filmowej *Komandosi z Navarony* z udziałem m.in. Harrisona Forda i Roberta Shawa, zrealizowanej na podstawie powieści Alistaira MacLeana *Komandosi z Navarony* (1968), której fabuła rozgrywa się w 1943 r. w realiach okupowanej przez Niemców Jugosławii, rolę rodzimych zdrajców współpracujących z Niemcami, w zderzeniu z antyfaszystowskim ruchem partyzanckim Tity, odgrywali ravnogorscy czetnicy. Nie przypadkiem też ich filmowym dowódcą był niejaki kpt. Drażak. Zob. np. Z. Biegański, *Kino puli specjalnej. Filmy jugosłowiańskie na ekranach kin Polski Ludowej*, w: *Polska i Jugosławia*. Zob. także: E. Madany, *Jugosłowiański bóg Mars. Proza narodów Jugosławii o czasie wojny wyzwoleniczej*, Łódź 1982.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Broz Tito J., *Sabrana Djela*, t. 9, Beograd 1982.
- Zbornik dokumenata i podataka NOR-u naroda Jugoslavije, t. 14, knjiga 1, red. A. Miletić, Beograd 1973.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, t. 2, knjiga 8, Beograd 1954.
- Studies (Opracowania)
- Akmađža M., *Primjena represionoga sustava prema Katoličkoj crkvi*, w: *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*. Zbornik radova, red. M. Bogović, Zagreb 2013.
- Anić N., Joksimović S., Gutić M., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, Beograd 1982.
- Benson L., *Yugoslavia: a concise history*, 2004 (polskie wyd. *Jugosławia: historia w zarysie*, Kraków 2011).
- Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S., *Polacy w ruchu oporu narodów Europy 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Biegański Z., *Kino puli specjalnej. Filmy jugosłowiańskie na ekranach kin Polski Ludowej*, w: *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, Bydgoszcz 2014.
- Bjeljac Ž., Terezić A., *Suffering of Population Bačka and Baranja in 1941 and 1942*, w: *Istorija i geografija: susreti i prožimanja. Tematski zbornik radova*, red. S. Božić, Beograd 2014.
- Cvetković S., *Između srpa i cekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.
- Cvetković S., *Represija komunističkog režima u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1953. Sa osvrtom na iskustvo Istočne Europe i Poljske*, w: *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, Bydgoszcz 2014.
- Dežman J., *Communist repression and transitional justice in Slovenia*, in: *Crimes Committed by Totalitarian Regimes*, red. P. Jambreč, Ljubljana 2008.
- Dulić T., *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–1942*, Uppsala 2005.
- Duraczyński E., Terej J.J., *Europa podziemna 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Felczak W., Wasilewski T., *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985.
- Geiger V., *Brojčani pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u drugome svjetskom ratu i poraću*, w: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj*. Zbornik radova, red. R. Horvat, Zagreb 2012.
- Geiger V., *Žrtve i mučenici Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj*, w: *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*, red. M. Bogović, Zagreb 2013.
- Gibas-Krzak D., *Bośnia i Hercegovina: determinanty dziejów pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją Muzułmanów*, Częstochowa 2016.
- Giza A., Gmitruk J., *Tajne raporty z Jugosławii*, Warszawa 2002.
- Hančić D., Kolarić B., Černič J.L., Podbersič R., Valič A., *National Report of The Crimes of Communism in Slovenia* (conference: *Crimes of the Communist Regimes*, 24–26 February 2010, Prague), <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/konference/zlociny-komunizmu/COUNTRY%20REPORT%20SLOVENIA.pdf>. [dostęp: 14 I 2022].
- Hurem R., *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb–Sarajevo 2016.
- Hurem R., *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972.
- Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*. Zbornik radova, red. J. Mirković, Beograd 2012.
- Kamberović H., *Najnoviji pogledi na drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini*, w: *60 godina od završetka drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945 godine*. Zbornik radova, red. H. Kam-

- berović, Sarajevo 2006.
- Karbowiak A., *Albania w czasie II wojny światowej i początkowych latach komunistycznej dyktatury (cz. I od wybuchu wojny do kapitulacji Włoch)*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2012/2013, 7.
- Karbowiak A., „*Za króla i Ojczyznę – Wolność lub śmierć!*”. *Generał Dragoljub „Draža” Mihajlović i serbscy Czetnicy w okresie II wojny światowej*, „Glaukopis” 2008, 13/14.
- Kočvić B., *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985 (Sarajevo 1990).
- Krizman B., *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980.
- Kuberski H., *Powstanie Niepodległego Państwa Chorwackiego (kwiecień – sierpień 1941)*, „Dzieje Najnowsze” 2012, 44, 1.
- Larecki J., *Wielki leksykon służb specjalnych świata: organizacje wywiadu, kontrwywiadu i policji politycznej świata, terminologia profesjonalna i żargon operacyjny*, Warszawa 2007.
- Leżeński C., Marinković I., *Przez trzy granice. Polacy i Jugosłowianie na szlakach wojny i pokoju*, Warszawa 1986.
- Lowe K., *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, New York 2012 (polskie wyd. *Dziki kontynent: Europa po II wojnie światowej*, Poznań 2013).
- Madajczyk P., *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu*, Warszawa 2010.
- Madajczyk P., Motyka G., Jarząbek W., Zajączkowski M., Stryjek T., Szymoniczek J., *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered*, Warszawa 2017.
- Madany E., *Jugosłowiański bóg Mars. Proza narodów Jugosławii o czasach wojny wyzwoleniczej*, Łódź 1982.
- Matković B., *Ratni zločini počinjeni tijekom i nakon Ličko-primorske operacije od postrojbi Jugoslavenske armije i ustanova nove vlasti*, „Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadaru” 2013, 55.
- Negovan D., *Jedan dokument o mađarskim zločinima u Vojvodini kao razlogu za predlog o potpunom iselavanju Mađara iz Jugoslavije i reviziji jugoslovensko-mađarske granice posle drugog svetskog rata*, w: *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina. Zbornik radova*, red. J. Mirković, Beograd 2012.
- Nikolić K., *Istorija Ravnogorskog pokreta: 1941–1945*, Knjiga 1, *Protiv nacizma, fašizma i komunizma*, Beograd 2014.
- Nikolić K., *Istorija Ravnogorskog pokreta: 1941–1945*, Knjiga 2, *Srbija pod okupacijom*, Beograd 2014.
- Nikolić K., *Mać revolucije. OZNA u Jugoslaviji 1944–1946*, Beograd 2014.
- Pavličević D., *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2000 (polskie wyd. *Historia Chorwacji*, Poznań 2004).
- Pavlowitch S.K., *A History of the Balkans 1804–1945*, London–New York 1999 (polskie wyd. *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Warszawa 2009).
- Pavlowitch S.K., *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, 2008 (serbskie wyd. *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svjetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009).
- Petranović B., *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, t. 1–2, Beograd 1983.
- Portmann M., *Communist Retaliation and Presecution on Yugoslav Territory During and After World War II (1943–1950)*, „Tokovi istorije” (Current of History) 2004, 1–2.
- Portmann M., *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, „Volksfeinden” und „Verrätern” in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach*, Magisterarbeit, Wien 2002.
- Radanović M., *Kazna i zločin: Sange kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Beograd 2015.
- Radelić Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
- Ramet S.P., *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder 1996.

- Strugar V., *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1962 (polskie wyd. *Wojna i rewolucja narodów Jugosławii 1941–1945*, Warszawa 1967).
- Stryjek T., *Kwestia zbrodni masowych z lat 1941–1945 w polityce pamięci Chorwacji od 1991 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2016, 24, 2.
- Stryjek T., *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.
- Tomasevich J., *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford 1975 (chorwackie wyd. *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979).
- Tomasevich J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2002 (chorwackie wyd. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010).
- Vukšić T., *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća u Bosni i Hercegovini*, w: *Hrvatski mučenic i žrtve iz vremena komunističke vladavine. Zbornik radova*, red. M. Bogović, Zagreb 2013.
- Walkiewicz W., *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000.
- Zacharias M.J., *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wrocław 1985.
- Zacharias M.J., *Komunizm, federacja, nacjonalizmy: system władzy w Jugosławii 1943–1991: powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004.
- Žerjavić V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

NOTA O AUTORZE

Mariusz Zajączkowski – dr, historyk i politolog, adiunkt w Instytucie Studiów Politycznych PAN w Warszawie. Zajmuje się stosunkami polsko-ukraińskimi w latach 1939–1947 oraz dziejami podziemia ukraińskiego (OUN-B i UPA) w okresie II wojny światowej i we wczesnych latach powojennych. Członek powstałego w 2015 r. Polsko-Ukraińskiego Forum Historyków. Autor m.in. monografii: *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944* (Lublin–Warszawa 2015); *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950* (Lublin–Warszawa 2016); *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered* (wspólnie z Piotrem Madajczykem, Grzegorzem Motyką, Wandą Jarząbek, Tomaszem Strykiem, Joanną Szymoniczek) (Warszawa 2017); *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”* (wspólnie z Grzegorzem Motyką, Tomaszem Strykiem) (Warszawa 2020).

ABOUT THE AUTHOR

Mariusz Zajączkowski – PhD, historian and political scientist, assistant professor in the Institute of Political Studies at the Polish Academy of Sciences in Warsaw. He works on the Polish-Ukrainian relations in 1939–1947 and the history of the Ukrainian underground (OUN-B and UPA) during the Second World War and in the early post-war years. He is a member of the Polish-Ukrainian Forum of Historians established in 2015. Author of monographs, i.e.: *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944* (Lublin–Warsaw 2015); *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950* (Lublin–Warsaw 2016); *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered* (together with Piotr Madajczyk, Grzegorz Motyka, Wanda Jarząbek, Tomasz Stryjek, Joanna Szymoniczek) (Warsaw 2017); *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”* (together with Grzegorz Motyka, Tomasz Stryjek) (Warsaw 2020).